

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ОҚУ – АҒАРТУ МИНИСТРЛІГІ
ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫ ӘКІМДІГІ БІЛІМ БАСҚАРМАСЫНЫҢ
«АРҚАЛЫҚ ҚАЛАСЫ БІЛІМ БӨЛІМІНІҢ
Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ №1 ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕБІ» КММ

«ШОҚАН МҰРАСЫ – ҰРПАҚҚА МҰРА»

тақырыбындағы қалалық жас мамандарға арналған

ғылыми-танымдық конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

24 ақпан 2023 жыл

АРҚАЛЫҚ ҚАЛАСЫ

ӘОЖ 001

КБЖ 72

ІІ 77

Редакция алқасы:

Сүйінбекова Гүлнұр Тұрғынқызы – Арқалық қалалық білім бөлімінің әдіскері

Рахметова Зауре Мусилимовна – директордың ғылыми-әдістемелік жұмыстар жөніндегі орынбасары

Ерік Жалғасбек Рауилұлы – жаратылыстану ғылымдарының магистрі

«Шоқан мұрасы – ұрпаққа мұра» атты қалалық ғылыми-танымдық конференциясының материалдар жинағы – Арқалық: ІІ. Уәлиханов атындағы №1 жалпы білім беретін мектебі, 2023 ж.

ISBN 978-601-80880-6-3

Бұл басылымға 2023 жылдың 24 ақпан күні өткен «Шоқан мұрасы – ұрпаққа мұра» тақырыбындағы қалалық жас мамандарға арналған ғылыми-танымдық конференциясының материалдары енгізілген. Жинақ материалдарында Шоқантану ғылымын зерттеудегі өзекті мәселелер жайлы баяндамалар ұсынылды.

Жинақ материалдарын жалпы ұстаздар қауымы, ғалым мамандар өздерінің ғылыми – зерттеу жұмыстарында пайдалана алады.

ӘОЖ 001

КБЖ 72

ISBN 978-601-80880-6-3

© ІІ. Уәлиханов атындағы №1
жалпы білім беретін мектебі, 2023

АЛҒЫ СӨЗ

Қадірлі оқырман!

Арқалық қаласындағы бірнеше мектептің ішінде өзінің тарихы, білімі мен беделі жағынан әрдайым шоқтығы биік тұратын бірегей білім ордасы Шоқан Уәлиханов атындағы №1 жалпы білім беретін мектебі екені баршамызға аян.

Атаулы мектеп бүгінгі күні өз тарихында қалатын кереметтей іс-шара ұйымдастырып жатыр. Нақтырақ айтсақ, «Шоқан мұрасы – ұрпаққа мұра» тақырыбында қалалық жас мамандар арасында ғылыми-танымдық конференция. Конференцияның негізгі мақсаты ұстаздық жолдағы жас ғалымдар мен өз ісінің жас мамандарын Шоқанның мұрасымен сусындатып, алдарындағы шәкірттеріне ғалымның құнды дүниелерін заманауи әдіс-тәсілдермен жеткізе алуларына бағыт бағдар беру болмақ.

Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов (шын есімі Мұхаммед Қанафия; 1835-1865) – қазақтың ұлы ғалымы, XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда туған демократтық, ағартушылық мәдениеттің тұңғыш өкілдерінің бірі, шығыстанушы, тарихшы, фольклоршы, этнограф, географ, ағартушы және тағы да басқа қыр-сырларымен танылған ұлттың мақтанышы. Барлығымыз білетіндей бар жоғы 30 жыл қысқа ғұмырында аққан жұлдыз атанып жарқ ете қалған мезетте қазақ қоғамына мол сәулесін шашып үлгерді.

Шоқан Уәлиханов мұраларын қанша уақыт зерттеп, терең тұңғығына бойлайтын болсақ та еш сарқылмауы тиіс. Себебі оның еңбектерінде қазақ жерінің тарихы, этнографиясы, географиясы тұнып тұр.

Осы конференцияда жарияланып, талқыланған жұмыстар арқылы біраз түйінді мәселелер өз шешімін табады деген сенімдемін. Себебі қазіргі жас мамандар өте сауатты, жан-жақты, өз істеріне деген жауапкершіліктері жоғары.

Ұйымдастырушы тараптың жұмысына сәттілік тілеп, үлкен сенімділік артамын. Сенімді сөйлеуімнің себебі Шоқан мектебінің ұжымымен әріптес болып, еңбек жолымды бастаған болатынымын. Сол уақытта жас маман ретінде жұмысқа келген кезде аға буындағы әріптестерім көп қамқорлық жасап, қанатымды қатайтқан десем артық айтқандық болмас.

Сондықтан Шоқан Уәлиханов атындағы №1 жалпы білім беретін мектебінің ұстаздар қауымына тағы да сәттілік тілей отырып, ұстаздық жолдағы қызметтеріне шығармашылық шабыт тілеймін. Конференция жұмысы өз жемісін беріп, жас мамандарға жігер берген іс-шара ретінде жадыларында сақталып қалсын. Алдағы уақыт еншісінде қалалық деңгейде ғана емес, облыстық және республикалық дәрежеде өз жалғасын табуына тілекшімін!

*Altynsarin instituty-ның «Жаратылыстану және
ақпараттандыру» факультеті
География білім беру бағдарламасының жетекшісі;
аға оқытушы, магистр Калкашев Сағынғали Ғабизиятұлы*

ШОҚАН МҰРАЛАРЫ – ҰЛТ ТАРИХЫ МЕН ҰЛТ САНАСЫНА СЕРТ

Суинбекова Гулнур Тургыновна

«Арқалық қаласының білім бөлімі» ММ әдіскері

«Шоқаны бар ел – шоқтығы биік ел!»

Ғабит Мүсірепов

Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов 1835 жылы қараша айында қазіргі Қостанай облысының Құсмұрын бекетінде туған. Шын аты – Мұхаммедқанафия. Әжесі бала күнінде «Шоқаным» деп еркелетіп, Шоқан аталып кеткен екен.

Талантты ғалым, публицист, әдебиет зерттеушісі, саяхатшы-географ Шоқан Уәлиханов ХІХ ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда туған демократтық, ағартушылық мәдениеттің тұңғыш өкілдерінің бірі. Оның қысқа да жарқын өмірі, жан-жақты зерттеушілік қызметі, философия, этнография, тарих, экономика, құқық, география, ауыз әдебиеті, әдебиет теориясы, т.б. жайындағы ғылыми зерттеулері, пікірлері қай кезде болмасын өзінің құндылығымен жарқырай берері сөзсіз. Қазақ халқының рухани ізденістерінің жарқын көрінісі бола отырып, қоғамдық ойсана, пікір-тұжырымдардың биіктей өркендеуіне ерекше ықпал етті.

Шоқан төрт жасында әріп танып, оқи бастайды. Әкесі салдырған Құсмұрын мектебіне барып, мұнда ол араб жазуын меңгеріп, сурет салуды үйренген. Бұл жерде ол үшін шығыс поэзиясымен танысуға, орта ғасыр әдебиетін қыпшақ және шағатай тілдерінде оқып білуге мүмкіндік туды.

Шоқан Уәлихановтың балалық шағы шығармашылыққа, ізденіске толы, бала сурет салуды ерекше жақсы көрді. Ол бұл өнерге Құсмұрынға қонақ болып келген топографтар мен суретшілерді көргеннен кейін қызыға бастапты. Бала Шоқан соларға еліктеп, Құсмұрын мен Сырымбеттің айналасындағы көріністі, сондағы тұрмыс-тіршілікті сызбасына арқау етіп жүрген. Өздерін айналыстап жүрген сұлтан ұлының талпынысын байқаған топографтар оған сурет салуды үйретіп, өнер мен әдебиетті оқыта бастайды. Ұлының талпынысын әкесі де қолдаған. Тіпті, оны археологиялық экспедицияға алып кетеді екен. Сол кезде Шоқан табылған көне заттардың суретін салыпты. Ол қазақтан шыққан алғашқы суретшілердің біріне айналма еді. Бірақ қазып алынған еңбек құралдары, қару-жарақ және тұрмыстық бұйымдарды көрген оның осыларды пайдаланған адамдардың шығу тегін, тарихын білуге деген құлшынысы басым түсті. Шоқанның ғылымға деген әуестігі осылайша кішкентай кезінде оянған.

Шоқанның балалық шағы Сырымбет тауының баурайында, туған елі Көкшетауда өткен. Шоқан әжесі Айғанымның тәрбиесінде болған. 1847 жылы 12 жасар Шоқанды әкесі сол кездегі ең таңдаулы оқу орны болып есептелген Сібір кадет корпусына оқуға орналастырады. Шоқанның бүкіл келешегі мен ғылым, өнер жолындағы талантын ашуда бұл оқу орнының

маңызы ерекше болды. Мұнда жабық әскери оқу орны болғанымен, көптеген пәндер әскери сабақтарға қоса орыс, батыс әдебиеті, географиясы мен тарихы, философия, физика, математика негіздері, шетел тілдері оқытылып, орыстың озық ойлы интеллигенттерінің өкілдері сабақ берген. Оқытушылар құрамында білімді және прогресшіл ой-пікірлі адамдар көп болған.

Кадет корпусында Шоқан өзінің зеректігімен ерекшеленген. Тілді тез меңгеріп, өзі қатарлас оқушылардан озық оқыған. «Корпуста ой-өрісі, білімі жағынан Шоқан тез өсті, орыс жолдастарын басып озып отырды. Оған талайлар-ақ, назар аударды. Ол сондай қабілетті еді, өзінен екі жас үлкендердің класындағыларды да білім, идея жағынан басып озды» – деп жазды бірге оқыған досы, этнограф-ғалым Т.Н. Потанин.

Сібір кадеті корпусында оқудың соңғы жылдарында-ақ, Шоқан саналы, терең ойлы, жан-жақты білімді, өзіндік көзқарасы қалыптасқан, туған халқының қажет-мұқтаждарын пайымдап, түсіне алатын, оған барынша пайдалы қызмет етуге әзір екендігін танытты.

Оның зерттеушілік қабілеті де осы корпуста оқып жүргенде біртіндеп қалыптасып, дами түсті. Ол, әсіресе, жазғы демалыс кездерінде ел ішіндегі халық жырлары мен дастандарын жазып алып, аңыз-әңгімелерді жинауға қызықты. Мысалы, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры Шоқанның алғашқы жазған шығармаларының бірі болды. Шоқан жинаған қазақтың ауыз әдебиеті үлгілері нұсқаларын, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын көрнекті шығыс зерттеушісі, Петербург университетінің профессоры И.И. Березин бұл зерттеулерге назар аударып, жазып алған. Шоқанның зерттеушілік қабілетін байқаған ғалым оны өз тарапынан ескі жазу ескерткіштерін зерттеу ісіне тартқан.

Шоқан қазақ халқының ауыр тауқыметін жеңілдету жолын іздеп, ойластырды. Оған бар ынтасымен ұмтылыста жасады. Мәселен айтар болсақ, Атбасар оқиғасы 1862 жылғы, яғни, Атбасар округіне аға сұлтанын сайлаған кезде Шоқан Уәлихановтың сол орынға өз кандидатурасын ұсынуы арқылы ізденісі дәлел. Шоқан өз еңбектерінде қазақтардың мәдени және экономикалық жағынан өзінше дамуына үміт және сенімде болды. Н.М. Ядринцев: «Шоқан өз халқын сүйоден айныған жоқ, ол еуропалық ағартушылықпен өз халқының ұлттық қасиетін ұштастыруды армандады», – деп жазды.

Шоқанның еңбектерін қазақ оқырманына кеңінен насихаттау керек. Шоқан сынды зиялының, қазақ ғалымы болғанын және оның идеясы ұлтымызбен бірге жасайтынын сезіну барша қазақстандықтар үшін қажет! Шоқан Уәлиханов ерлігін паш етуді оның өз сөзімен айтсақ, ол: «Халықтың кемеліне келіп өркендеуі үшін, ең алдымен азаттық пен білім керек» деген екен.

ШОҚАН – ӘДЕБИЕТШІ ҒАЛЫМ

Рахметова Зауре Мусилимовна

*III. Уәлиханов атындағы №1 жалпы білім беретін мектебі
директорының ғылыми-әдістемелік жұмыстар жөніндегі орынбасары*

Шоқан Шыңғысұлы өз жолдастары үшін Еуропаға ашылған терезе болса, Ресей билігіне Азия қақпасын ашты. Халқына сарқылмас қазына қалдырған дара тұлға – өз заманында өркениет көшінен озық болғанын білеміз. Заманының жан-жақты білімдар ғалымы, ізденімпаз саяхатшысы болуымен қатар, туған елінің әдебиеті мен мәдениетінің тарихын тұңғыш зерттеушісі. Қазақ әдебиетін мәдениеті ерте танылған басқа елдердің әдебиетімен салыстырып, тамаша зерттеулер жүргізді. Ол, ең алдымен, қазақ халқының ақындық қабілетін жоғары бағалай білді. Қазақ жерін түгел дерлік аралап, халық ауыз әдебиетін сүйсіне жинаған, оны зерттеп, терең пікір айтқан ғалым.

Қазақ әншілері мен жыршыларының Шыңғыстың үйіне жиі келіп жүргендігі де Шоқанның халық поэзиясына қастерлеу сезімінің ерте оянуына елеулі әсер еткен. Бұл – қазақтың халық поэзиясына ерте жастан құмартқандығының белгісі. «Қозы Көрпеш – Баянсұлу» және «Еркөкше» атты халық дастандарын ол тіпті бала кезінде жазып алып, кейін өзінің ұстазы Н.Ф. Костылецкийге берген.

Омбы кадет корпусында оқып жүрген кезде Шоқан қазақ халқының тарихи аңыздарын жинауды ойлаған еді. Потаниннің естеліктерінде оның қазақ халқының аңыздары мен ертегілерін зерделеу арқылы Шыңғыстың көне тарихына жаңалық енгізуді үнемі армандап жүретіні айтылады. Шоқан қазақтың ертегілерін, өлең-жырларын жинап қана қоймай, бірінші болып зерттеді. Ал «XVIII ғасыр батырлары туралы тарихи аңыз-әңгімелер» деген шығармасында (тарихи очеркінде) бабасы Абылай ханға байланысты көптеген аңыздар мен жырларды топтастырған. Ол онда ханның және оның кейбір жортуылшы батырларының басынан кешкен оқиғалар туралы аңыздарды мысалға келтіреді. Бұл аңыздарда ол Абылайды да, оның батырларын да мадақтап, дәріптеуді мақсат тұтпайды. Қайта халықпен байланыстағы қайсыбір тұстарына сыншыл көзқараспен қарайды. Зерттеуші сол материалдарды 14 тарауға бөліп, Абылай туралы аңыз-жырлардың мазмұнын орысша баяндаған.

Шоқанның әдеби зерттеу еңбектері көлемі жағынан шағын, олар хат, мақала, очерк түрінде жазылған. Оның әдеби зерттеу еңбектерін үш топқа бөлуге болады. Олар:

- ✓ қазақ әдебиеті тарихының мәселелері, ақындар, олардың шығармалары туралы мәлімет;
- ✓ қазақ пен қырғыз халқының ауыз әдебиеті туралы зерттеулер;
- ✓ қазақ пен қырғыз поэзиясының түрлері туралы теориялық зерттеулер.

Міне, Шоқан әдеби зерттеу еңбектерінде қазақ әдебиетін құны жоғары әдебиеттің бірі деп бағалайды.

Сонымен қатар, қазақ өлеңдеріндегі тіл көркемдігі туралы пікір айтқан Шоқан оны түрік, араб тілдеріндегі өлеңдерімен салыстыра отырып, біріне-бірінің ұқсас жерін де, артық жағын да айқындауға тырысады. «Түрік тілдерінің ішіндегі ең тамашасы – қазақ өлеңдерінің нақышы деуге болады. Онда араб тіліндегідей жасанды, бояма сөздер жоқ, бұл таза тіл», – деп ой түйеді.

Ғалым «Қазақ халық поэзиясының түрлері туралы» [2: 236-241] деген әйгілі еңбегінде қазақ поэзиясының жанр, түр, өлең құрылысын зерттеген. Оның пайымдауынша, қазақ даласында төмендегі жыр түрлері бар: жыр, жоқтау, кара өлең, қайым өлең деп беске бөледі. Қазақ өлеңдерін бұлай жіктеуі сыртқы түрі жағынан алғанда шамаға келеді. Ол қазақ өлеңдері құрылысын жыршылардың өлеңді қобыз не домбыраға қосып айтуына қарай жүйелеген.

Шоқан Шыңғысұлының халықтың рухани қазынасына ерекше мән беріп, оны жинап, зерделегенін мына еңбектерінен де көруге болады. Қазақтың «Едіге батыр» дастанын, қырғыздың «Манас» жырын алғаш қағазға түсіріп, орысшаға ең көркем тұстарын аударып, жат елдерге таныстырған. «Жоңғария очерктері» деген туындысында автор Манас жайлы толық мәліметтер келтірген. «Манасты» тереңнен нәр алып, ұзақ замандар бойы дамыған халықтық эпос, сахараның «Илиадасы» секілді деген ғұлама ғалым. Біз әрдайым «Манасты» өркениетті елдерге тұңғыш таныстырушы, жырдың ең құнды бөлігін алғаш орыс тіліне тәржімалаушы Ш.Уәлиханов екенін мақтан етуге тиіспіз.

Ш.Ш. Уәлихановтың алты томдық шығармалар жинағының 2010 жылы жарық көрген бірінші томында «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры жарияланған. «Қазақ халық поэзиясының түрлері туралы» атты еңбегінде [2: 236-241]: «Көне жырлар жаңа буынға түсініксіздеу болғандықтан, жыл өткен сайын ұмытылып барады және оны жақсы білетін жыршылар да аз қалды. Оларды жинау да өте қиын. Қанша тырысқаныммен, Қозы-Көрпештің толық мәтінін, Едіге мен Орақ туралы жырдың шағын үзіндісін ғана таптым, дегенмен жақында танысқан бір ақыннан олардың барлық көне жырларын табармын деп үміттенемін» [2: 241], – деген Шоқан сарыла ізденудің нәтижесінде «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» лиро-эпосының көптеген нұсқасын қағазға түсірген.

Шоқан Шыңғысұлының «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын кереметтей қастерлегені соншалық, ол «Ыстықкөл сапарының күнделігінде»: «Мен Аягөзді өте жақсы көремін және сүйсінемін. Баян сұлудың алтын айдарлы Қозы Көрпешке деген махаббаты туралы аңыздың оқиғасы осы жерде өткен», – деп, Ыстықкөл сапарынан келе жатып, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» кесенесіне соққан. Зерттеу еңбегінде кесененің жалпы келбетін, бүтін сақталған төрт мүсінді сызып қалдырған.

«Жеті жұрттың тілін білуге тиісті» хан тұқымы болғандықтан, қыпшақ, шағатай, араб, ұйғыр, парсы тілдерін меңгерген. Аса талантты тұлға есейген

шағында да қажеттілігіне қарай өзге де тілдерді оқып, зерделеп отырған. Ол құрастырған «Қытай, моңғол және түрік сөздерінің сөздігі» осыны аңғартса керек. Шоқанның дарындылығының бір қыры – оның тілдерді меңгеру қабілетінің ерекшелігі. Тілдерді білуге құмарлығы оның әлем өркениетін танып-білуге құштарлығынан туындаған еді. Омбыда орыс тілін үйренді, неміс тілін ауызша да, жазбаша да түсінетін, екінші класта француз тілін сөздіксіз оқи алатын дәрежеге жетті. Уақыт өте келе бұл тілдерді жақсы меңгеріп алды. П.П.Семенов Тянь-Шанский Шоқанның тілдерді үйренудегі аса қабілеттілігін, неміс, француз тілдерін жақсы меңгергендігін жазады. Өзге тілді білгендіктің жемісі: неміс ғалымы, жаратылыс зерттеуші Александр Гумбольдтың «Орталық Азия» деген кітабымен шәкірт Шоқан Омбы кадет корпусында оқып жүрген кезінде-ақ француз тілінде танысып, туындыны түпнұсқадан оқудың артықшылығын сезінді. «Шоқан Уәлихановтың құпиясы» кітабының авторы Болат Қыстаубаев та Шоқан француз тілін өте жақсы білгенін айтады. Әсіресе, орыс тілін жетік меңгеруі болашақ ғалымның көп нәрсеге көзін ашты. Бұл турасында қоғам қайраткері Сейдахмет Құттықадамның «Шоқан заман бағыты мен талабын тез қабылдады, озық ойды бірден іліп әкетті. Орыс тілін еркін меңгеріп, білімнің шыңына ұмтылды» деп жазғаны тілге оралады (Ана тілі, №41, 2013).

Сөз соңында айтарым, Шоқан бойындағы мұндай қасиеттің зор маңызын, әсіресе қазіргі жаһандану заманында ешкім де жоққа шығара алмас. Ұлы тұлғаның тілдерді меңгеру өнегесі, әсіресе, бүгінгі заман талабы – қазақ, орыс, ағылшын тілдерін қатар меңгеру қажеттілігі – айқындалған кезеңде өзекті болмақ.

Ол қазақ ауыз әдебиетінің барлық түріне ғылыми сипаттама берген. Халықтың рухани бейнесін сол халықтың өзіне түсіндіріп, өзін-өзіне танытуды еткен мақсаты орындалды. Оны бүгінгі ұрпақ оқып, зерделеген сайын, Шоқан орны – қазақ әдебиетінің төрінде болмақ.

Әдебиеттер:

1. С. Қирабаев, Ұ. Асыл, Г. Құрманбай, С. Дүйсебаев, Б. Әрінова «Қазақ әдебиеті»: Оқулық. – Алматы: Мектеп, 2006, 128 б.
2. Уәлиханов Ш.Ш. Қазақ халық поэзиясының түрлері туралы // Көп томдық шығармалар жинағы, 1 т.
3. Уәлиханов Ш.Ш. Ыстықкөл сапарының күнделігі // Көп томдық шығармалар жинағы, 1 т.
4. Уәлиханов Ш.Ш. Жоңғария очерктері // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы, 3-т. – 2-бас – Алматы: Толағай групп, 2010, Б. 341-371
5. Уәлиханов Ш.Ш. Қозы Көрпеш – Баян сұлу (Құсмұрын тізімі) // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. 1 т. – 2-бас. – Алматы: Толағай групп, 2010, 9 б.
6. Р.С. Каренов. «Ғұлама ғалым Шоқан Уәлиханов құбылысы – азаматтық өркениетке қосылған мол олжа» мақаласы

ШОҚАН МҰРАСЫ – ДӘУІР ШЕЖІРЕСІ

Оразов Ниязбек Рамазанұлы

*Н. Құлжанова атындағы Торғай гуманитарлық колледжінің
«Жастар ісі жөніндегі комитетінің» төрағасы*

Асылын ардақ тұтқан қаймана қазақ ұрпағы ретінде бүгінгі туыным өшкеніміздің жанып, өлгеніміздің тірілуіне өлшеусіз үлес қосқан Шоқан Уәлиханов нақында болмақ. Біртуар тұлға жайлы «...Шоқан Уәлиханов шығыстану әлемінің үстінен құйрықты жұлдыздай жарқ ете қалды. Орыстың Шығысты зерттеуші ғалымдарының бәрі де ерекше бір құбылыс деп танып, одан түрік халықтарының тағдыры туралы ұлы және маңызды жаңалықтар ашуды күткен еді. Бірақ Шоқанның мезгілсіз өлімі біздің бұл үмітімізді үзіп кетті», – деп үзеңгілес серігі Н.И. Веселовский тебірене қалам тербеген еді...

Тамыры тереңде жатқан тарихымыздың төрт құбыласын түгендеуді асыл мұратына айналдырып, бабадан мирас бай мәдениетіміздің мәртебесін көтеру жолында елеулі еңбек еткен Шоқан Уәлихановтың тағылымды ғұмыры баршаға үлгі.

Туған халқына деген өлшеусіз махаббат Шоқанды қазақ халқы тарихының ғылыми негізін қалауға ұмтылдырды. Оның этнографиялық жазбалары, тарихи зерттеулері күні осы уақытқа дейін құндылығын жойған емес. Шоқанның қазақ халқының түп-тегі туралы ойларының да теориялық-методологиялық маңызы зор. Көшпелі жұрттың, әсіресе жазу-сызуы ерте кезден тасқа қашалып жазылған тайпалардың тарихын айқындар басты көз қазақ халқының шығу тегі, түп-тамырының асыл діңгектері болып табылады. Жалпы, олардың кейбір үзінділері өркениетті елдердің жылнамаларындағы деректермен астасып жатыр деп атап көрсетті ол. Жазба ескерткіштердің хабарларына баса мән бере отырып ұлы ғалым халықтың ауыз әдебиетіндегі деректердің аса маңыздылығын атап көрсетеді, жазба дереккөздермен жалғастырғанда бұлардың нақтылығы айқындала түседі деп ой қорытқан.

Ұлы Дала өркениеті тудырған шежіре мәліметтеріне деректік талдау жасау, көшпелілік болмысқа тән тарихи ой-сана мен тарихи таным өрісін, оның табиғатын және құрамдық бөліктерін, әлеуметтік-мәдени қызметін тануға жол ашады. Тарихи ертегілер, жыр-дастандар, тарихи әңгімелер, аңыз, қария сөз, шешендік, билер сөзі және басқа да ауызша айтылып, халық жадында сақталған мұралар шежірелік дәстүрді құрайтын ішкі деректерге жатады. Өз кезінде Ш. Уәлиханов қазақта «бірде-бір мәнді оқиғасы, бірде-бір керемет кісісі туралы айтылмай қалғаны, халық жадында сақталмай қалғаны жоқ», – деп атап өткен [1: 157]. Расында да, қазақ мәдениетінде, төл әдебиетінде үлкен деректік қор бар. Ол деректемелердің тарихи шындықты суреттеудегі ерекшеліктері ғылымда қарастырылмай келді. Қазақ шежірелерінің тарихи мәліметтерін сын көзқарас тұрғысынан тексеру, нақты ғылыми тәсілдермен шындыққа сәйкес келетін ақиқатын анықтау, қажетінше ғылыми айналымға енгізу – мемлекет, ұлт және мәдениет тарихын деректік тұрғыда зерттеуді жаңа деңгейге көтеретін келелі мәселе.

Шежіренің негізгі мақсаты – тарихи білім жүйесінде сақталатын дәстүрлі мәдени құндылықтар мен дәстүрлі қоғамның рухани-әлеуметтік, идеологиялық-саяси сабақтастығын қамтамасыз ету. Осының барлығы ұлттық мәдениеттің тұғыры болғандықтан, оны тұрақты қоғамдық институтқа айналдыру мақсатында шежіре түсінігінің дәстүрі төңірегіне киелілік сипат ұғымы, ерекше қасиеттеушілік берілгені де байқалады. Халықтың фольклорлық мұрасында сақталған «жеті атасын білген ер – жеті елдің қамын жер» дейтіндей әлеуметтік формулалар – осының бір даналық айғағы [2: 6].

Халықтың тарихи мәліметтері зерттеушілер үшін құнды болуына қарай, әр заман тарихнамашылары қазақтың тарихи фольклор деректерін қажетсінді. XIX ғасырда «Қазақ шежіресі» атты мағынасы терең ғылыми мақала жазған ірі ғалым Ш. Уәлихановтың еңбегі елеулі. Шоқан бұл деректерді өзі ғана жинап қоймай, сол кездегі қазақ ортасындағы көзі ашық, сауатты, қайраткер адамдарға да аманат қылды. Кейін бұл мұралар Г. Потаниннің кітаптарында жарияланған. Ә. Бөкейханның төрелер шежіресіне қатысты жинақтаған генеологиялық мәліметтері бүгінгі күні де өзектілігі мен ғылыми-қолданбалы мағынасын жоғалтпаған [2: 7].

Шежірелердегі тәңірлік дүниетаным белгілері де айрықша көрінеді. «Көнетүркілік салтты, оның наным-сенім, әдет-ғұрып, той-думан, жол-жоба дәстүрлерін, жыр-өлең сипатында жалғасқан тарихи аңыздарын, әр түрлі уақытта өткен жырау жырларын, салтанат пен әуенге деген құштарлығын, халық әдеті мен билердің шешендік өнері мен билік айту өнегесі сияқты парасат, ақыл-ой мұраларын сақтаушылары деп қазақтарды айту қажет», – деп кезінде Ш. Уәлиханов ескерткен [3: 30].

Сондай-ақ қазақ шежірелерінде қазақ хандары туралы деректер жинақы түрде баяндалады. XVIII ғасырдың ауызша тарихи дәстүрі туындыларында қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы ұлт-азаттық күрес тарихы ерекше суреттеледі. Бұл туралы Ш. Уәлиханов: «Ата-бабаларының ерлігін жырлайтын көне жыр-аңыздар жазу-сызуға түспей ауызша айтылып келуіне қарамастан, шежіре сақтаушы жыршылардың суырыпсалма импровизаторлық ғажап өнер қабілеті мен халықтың тарихи өлең, дастан, ертегі, аңыз, әңгімелерге ден қойып сүйіспеншілікпен тыңдауының арқасында ұзақ жылдар бойы ауыздан ауызға айтылып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып осы күнге дейін сол өзгермеген таза қалпында сақталған, және жапан даланың әрбір шетінен хатқа түсірілген сол мұралардың барлық көшірмелері өзара ұқсас келеді», – деп жазған [1: 149]. Жыр дәстүрін атқарған қызметі жағынан шежірелік мұраға жатқызған өте дұрыс. Жырау мен жыршы атқарған әлеуметтік-мәдени қызметті осы шежірелік жады мен дәстүрлі тарихи сана арқылы іске асырған. Сол тарихи дәуір шындығын жырға салған атақты Жиёмбет, Марғасқа, Ақтамберді, Қожаберген, Үмбетей, Бұқар сияқты тарихты шежіре еткен жыраулар болған.

Ш. Уәлиханов қазақтың әрбір текті ақсақалы өз руының шежіресін анық біледі деп айтқан [1: 149]. Шоқан жазған шежірелік шығармалардың ең әйгілісі – «Абылай», «Қырғыз рулары», «Ұлы жүз туралы», «Ұлы жүздің

аңыз-эпсаналары», «XVIII ғ. батырлар жыры», т.б. Бұл еңбектерде Шоқан тек қазақ емес, сондай-ақ жалпы түрік-моңғол жұртының тарихи жәдігерлері туралы көп ізденген: яғни, олардың шығу тегі, тарихи деректері, мәдени ерекшеліктері, тәңірлік түсініктері, бақсылық дәстүрі, ру құрылымы, халық күнтізбесі, хандары, космогониясы, наным-сенім жүйесі, қазақ ортасындағы мұсылмандық құқық, шежірешілер, қария сөз, аңыздардың мазмұны, атақты адамдары, рухани құндылықтары, т.б. көптеген мәселелердің барлығының басын қайырып, зейін қойып, тиянақты ізденген [6: 30].

Тоғыз ауыз сөзді түйіндер болсам, еліміз соңғы жылдары тың серпіліс жасап, дамудың жаңа белесіне көтерілді. Алайда, біздің алар асуымыз, бағындырар биігіміз әлі алда. Қилы заманда қазақтың жоғын жоқтап, ұлттық мүддесі жолында жан аянбай еңбек еткен ұлы тұлғалардың мұрасын ұлықтайық. Шоқанның көзі тірісіндегі көшелі істерін жадымызда қайта бір жаңғыртуды жөн көрген бастамалар жалғасын тапса екен.

Әдебиеттер:

1. Валиханов Ч. Киргизское родословие // Собр. соч. в 5-ти томах. Т.2. – А., 1985 – С. 148-166
2. Алпысбес М.А. Шежіре – тарихи дерек көзі // Қазақ тарихы, 1999, №2 – Б. 6-10
3. Алпысбес М.А. Қазақ түрік шежірелерінің зерттелуі // Қазақ тарихы, 2004, №4 – Б. 30-34
4. Жақсыбайұлы Т. Шежіре. Қаракесек руына жататын Сарым еліндегі Өтеміс – Тоқсан ұрпақтарынан тарайтын Тоқсары, Құлық, Құлсары, Қожақұл ұрпақтарының шежіресі. Екінші кітап – Қарағанды, 1999 – 356 б.
5. Алпысбес М.А. Шежірелік деректердің тарихи-генеалогиялық мәні және қызметі // Вестник СемГУ им. Шакарима. Научный журнал. №1. 2007 – Б. 3-9
6. Тұяқбаев Р. Қазақ халқының ұлттық, рулық қалыптасу шежіресі – Көкшетау, 2003 – 291 б.

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТЫ ҰЛЫҚТАҒАН ТҰЛҒА

Кокышева Жұлдызай Мураталиевна

Ахатова Әйгерім Жұматайқызы

III. Уәлиханов атындағы №1 жалпы білім беретін мектебі

Құйрықты жұлдыз секілді,
Туды да көп тұрмады.
Көрген, білген өкінді,
Мін тағар жан болмады.

Абай

Қазақ халқының тарихының, әдебиетінің көгінде құйрықты жұлдыздай жарқ етіп, мәңгілікке сақталған ұлы тұлғалардың бірі – Шоқан. Шоқан қазақ халқының ұлы тұлғасы, өз дәуірінің жарық жұлдызы. Бұл ойымыз еш дәлелдеуді қажет етпейтін аксиома. Шоқан бағындырған белестердің әр қыры өзіндік ізденісті талап ететін биік тұғыр.

Ұлы тұлғаның мұралары дәуір рухымен үндестік тауып, кейінгі ұрпаққа мол мұра екендігі даусыз. Шоқан әдебиетімізді, тарихымызды, мәдениетімізді зерттеп, құнды зерттеулер жазды. Қазақтың халық поэзиясына алғаш теориялық талдау жасады. Ұлттық әдебиеттану ғылымының негізін қалады. Ұлтының ұлылығын әйгілеген ұлы тұлғаның қазақ әдебиетіне қосқан үлесі ұшан – теңіз.

Шоқанның туған әдебиетімізге қалтқысыз еңбек етуін оның дала уіліне бөленіп, қазақ фольклорын қадір тұтып, түркілердің елдігі мен ерлігіне әлдиленіп өскенінде деп тануға болады.

Шоқанның ақылы ерте толысып, өскен ортасының тылсым тіршілігіне, арғы-бергі тарихына ден қойды. Орта Азия халықтарының тарихын зерттеген Жолбарыс әулетінен шыққан Әбілғазының «Түрік шежіресі» атты белгілі кітабына жүгінеді. Сол кітап негізінде «Қазақ шежіресі» еңбегін жазады. «Едіге» жырының үш нұсқасын салыстырып, жаңа нұсқасын жасады. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын қағаз бетіне түсірген. «Жоңғар очерктері», «Қырғыздар туралы жазбалар» сияқты шығармаларының көптеген беттері қазақ әдебиеті мәселелеріне арналған. Бұқар, Ақтамберді жыраулардың шығармашылығына көңіл бөледі. Ұлтымыздың ұлы өнері айтыс өнерінің құндылығын бағалай отырып, Орынбай, Шөже, Жанақ, Түбек айтыстарына ерекше тоқталған. Қазақтың батырлар жыры туралы да өз пікірін қалдырған. Ғалымның «XVIII ғасыр батырлары туралы тарихи аңыздар» еңбегінде тарихи тұлғаларға, олардың қаһармандығына ғылыми тұрғыдан баға берген. Шоқан Уәлиханов көне дәуір әдебиетін жетік меңгерген тұлға. Ұлтымыздың бай қазынасын, әдебиетін зерттеп зерделеуде уақытын да, білімін де аямаған.

Ғасырлар легі алға жылжыған сайын Шоқан мұрасының құндылығы да арта түсері анық. Ғалымның қазақ әдебиетіне қосқан үлесі зор. Шоқан халық ауыз әдебиетін жинаушы ғана емес, зерттеуші. Сол себепті де ғалым мұрасы, ғалым есімі қазақ әдебиеті тарихында мәңгілікке жазылған.

І СЕКЦИЯ

ШОҚАНТАНУ: ТАРИХ, ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ КЕЛЕШЕГІ

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ МӘНГІ ӨШПЕС ЖАРЫҚ ЖҰЛДЫЗ

Васецкая Любовь Евгеньевна

А. Байтұрсынов атындағы бастауыш гимназия

III. Уәлихановтың балалық шағы және отбасы

Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов (шын есімі Мұхаммед Қанафия; 1835-1865) – қазақтың ұлы ғалымы, XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда туған демократтық, ағартушылық мәдениеттің тұңғыш өкілдерінің бірі, шығыстанушы, тарихшы, фольклоршы, этнограф, географ.

Шоқан 1835 жылдың қараша айында Құсмұрын бекетінде қазіргі Қостанай облысы Сарыкөл ауданындағы Күнтимес ордасында (қыстауында) атақты аға сұлтан Шыңғыс Уәлиханов отбасында дүниеге келген. Әкесі Шыңғыс Уәлиханұлы сол кезде Аманқарағай дуанының (орталығы Қараоба мекені) аға сұлтаны болған. Округ орталығы 1844 жылы Құсмұрын қамалына ауысқаннан кейін дуан аты Құсмұрын болып өзгертілді. Шоқанның өз атасы Уәли Орта жүздің ханы болған. Арғы атасы Қазақ Ордасының Ұлық ханы Абылай, Шоқан оның шөбересі. Шоқанның балалық шағы қыс кезінде Обаған бойындағы Күнтимес ордасында, жазда Есілдің оң саласы Аққанбұрлық алабындағы ата жайлауда өткен. Әжесі Айғаным тұратын Сырымбеттегі хан ордасында да балдәурен күндерін өткізген. «Жеті жұрттың тілін білуге тиісті» хан тұқымы болғандықтан, Күнтимес ордасындағы әкесі ашқан ауыл мектебінде хат таныған Шоқан сол мектепте ортағасырлық қыпшақ-шағатай тілін меңгереді, парсыша, арабша тіл сындырады. Шоқанның жақын туыстарының естеліктеріне қарағанда, ол бала кезінен білімге бейім әрі құмар болған. Шоқан тарихи аңыз-әңгімелерге ерте бастан-ақ қызыққан. Ол жастайынан данагөй билердің әңгімелерін, акындардың өлең-жырларын зор ықыласпен тыңдап өсті. Оған тәрбие беруде сұлтан әулетінен шыққан әжесі Айғанымның ықпалы күшті болды.

III. Уәлихановтың рухани дамуы және есею кезеңі

Шоқанның рухани өсуіне орыс әдебиетінің мұғалімі ориенталист Н.Ф. Костылецкий, мәдениет тарихы курсы жүргізген айдаудағы ғалым Гонсевский, әдебиетші В.Т. Лободовский (Н.Г. Чернышевскийдің жас кезіндегі досы, кейін идеялас әріптесі) елеулі ықпал еткен. Костылецкий арқылы 1852 жылы Шоқан мен И.Н. Березин арасындағы тікелей достық қатынас басталады. Березиннің тапсырмасы бойынша Шоқан Тоқтамыстың «Хан жарлығына» талдау жасайды. Бұл оның алғашқы ғылыми жұмысы. 1853 жылы Уәлиханов кадет корпусын 18 жасында бітіреді. Ол Омбыда әскери қызметке қалдырылады. Бір жылдан кейін Батыс Сібір мен

Қазақстанның солтүстік-батыс аймағын басқаратын генерал-губернатор Г.Х. Гасфорттың адъютанты болып тағайындалады.

Ш. Уәлиханов адъютанттық қызмет атқара жүріп Орта Азия халықтарының тарихын, этнографиясын, географиясын зерттеуге белсене араласады. 1855 жылы Шоқан Орталық Қазақстанды, Жетісу мен Тарбағатайды аралайды. Қазақ халқының тарихы мен әдет-ғұрпы, діни ұғымдары жайында материал жинап қайтады. 1856 жылы Шоқан қырғыз елін зерттеу экспедициясына қатысады. Қырғыздар мен Ұлы жүз қазақтарының тарихы, этнографиясы жайлы мәліметтер жинайды, фольклор нұсқаларын жазып алады. Бұдан кейін Құлжа қаласында болып, Жоңғария тарихымен шұғылданады. 1857 жылы тағы қырғыз еліне барады. Осы сапарында жинаған материалдарын ол «Жоңғария очерктері», «Қырғыздар туралы жазбалар», «Қазақтың халық поэзиясының түрлері туралы», «Ыстықкөл сапарының күнделіктері», «Қытай империясының батыс империясы және Құлжа қаласы» атты еңбектерінде пайдаланады. Орыс достары оны «Қазақтар туралы жазатын орыс әдебиетшісі» деп атаған.

Шоқан қырғыз халқының «Манас», «Семетей» туралы дастандарын аса құнды туындылар ретінде бағалаған. Шоқан «Манасты» даланың «Иллиадасы» тәрізді десе, «Семетей» жырын «Манастың» жалғасы. Бұл – қырғыздың «Одиссеясы» деген. «Манасты» бірінші рет баспаға ұсынып, орыс ғалымдарына таныстырған да Шоқан.

П.П. Семенов-Тянь-Шанский өзінің Жетісу бойындағы зерттеулерін жүргізгенде Шоқанмен ақылдасып отырған. Семенов-Тянь-Шанскийдің ұсынуымен 1857 жылы Шоқан орыс географиялық қоғамының толық мүшелігіне сайланды.

1858-1859 жылдары Шоқан өзінің Қашқарияға барған атақты саяхатын жасайды. Қашқария мәліметтері Шоқанның дүние жүзілік география ғылымына қосқан зор жаңалығы болды. Шоқан өмірімен ғылыми шығармашылық қызметінің аса елеулі кезеңі – оның 1859 жылдың аяғында Петербургте болуы еді. Петербургте ол идеялық жағынан көп өсіп, әлеуметтік жағынан толысып қайтты. Денсаулығы нашарлап ол еліне қайтады. Шоқан 1865 жылы қайтыс болады. Оның сүйегі Алтынемел тауының баурайындағы Қөшен – Тоған деген жерге қойылады.

Ш. Уәлихановтың жазған құнды еңбектері

Шоқанның алғашқы жазып алған шығармаларының ішінде «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры болған. 1852 жылы Костылецкийдің көмегімен Шоқан көрнекті шығыс зерттеушісі, Петербург университетінің профессоры И.Н. Березинмен танысады. Березин Шоқан жинаған қазақтың ауыз әдебиеті нұсқаларын, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын алған, ал өз тарапынан Шоқанды ескі жазу ескерткіштерін зерттеу ісіне тартқан.

1855 жылы Шоқан Орталық Қазақстанды, Жетісу мен Тарбағатайды аралайды. Қазақ халқының тарихы мен әдет-ғұрпы, діни ұғымдары жайында материал жинап қайтады. Осыдан кейін ол «Тәңір (құдай)», «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» деген еңбектерді жазады. 1856 жылы Шоқан қырғыз елін зерттеу экспедициясына қатысады.

1857 жылы тағы да қырғыз елінде болады. Осы сапарлар барысында «Жоңғария очерктері», «Қырғыздар туралы жазбалар», «Қазақтың халық поэзиясының түрлері туралы», «Ыстықкөл сапарының күнделіктері», «Қытай империясының батыс провинциясы және Құлжа қаласы» атты еңбектерін жазып шығады.

Қорытынды

Шоқан айналдырған отыз жыл ғұмыр кешті дейтін болсақ, өмірінің он жылында жүздеген жылдарға азық болатын еңбек атқарып кетті деуге толық негіз бар. Осы аралықта ол жүздеген еңбек, мақала, естелік, қолжазбалар, суреттер дайындады. Оның еңбектері туған өлкесі мен Шығыс халықтарының тарихы, материалдық және рухани байлығына деген терең сүйіспеншілігі, табиғаты мен географиясын мұқият зерделеуі, Дала халқының бай мұрасын теріп жүріп қағазға түсіріп, ғылыми айналымға енгізуімен, көрген-білгенін шебер баяндау стилімен аса құнды. Белгілі орыс ғалымы Н.И. Веселовский «Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов шығыстану аспанында жарқыраған құйрықты жұлдыздай ағып өтті» деп әсерлі баға берген.

1958 жылы Шоқан Уәлихановтың Алтынемелдегі қабірі басына биік ескерткіш орнатылды. Алматыда, Көкшетауда, Семейде, Алтынемелде Шоқанның мүсіндік ескерткіштері бар. Тарих және этнология институтына, Көкшетау мемлекеттік университетіне, Алматыдағы бір көше мен мектепке, Астанадағы үлкен көшеге, Ақмола облысының бір ауданына ғалым есімі берілген. Сүйегі жатқан Алтынемелде мемориалдық кешен орнатылған. Ғылым саласындағы жетістіктері үшін ғалымдарға Уәлиханов атындағы сыйлық белгіленген. Ш. Уәлихановтың туғанына 150 жыл толуы 1985 жылы ЮНЕСКО деңгейінде аталып өтті.

Қорыта айтқанда, Шоқан Уәлиханов мәңгі өшпес жарық жұлдыз. Өйткені, ол өз еліне шын берілген қазақ тұрмысын ардақтаушы үздік тұлға, оның жасаған еңбегі ешқашан ұмтылмас. Тәуелсіз Қазақстанда Шоқанның атындағы мекемелер, жер-су, көшелер мен ескерткіштер орнатылған. Дегенмен, оның ғылыми мұрасын зерделеу әлі де жалғасуы тиіс.

Әдебиеттер:

1. Ш. Уәлиханов «Бес томдық шығармалар жинағы» V том, Б.154-160
2. Ә. Илмағанбетов «Ш. Уәлиханов» таңдамалы. Алматы: «Жазушы», 1980, 416 б.

3. Б. Ысқақов «Ұмытылмас есімдер» Алматы, «Қазақстан» 1994, 224 б.
4. С. Бегалин «Шоқан асулары» жазушы баспасы, Алматы, 1971

Қосымша:

5. <https://baribar.kz/student/710/shoqan-ualikhanov-koernekti-ghalym-qaz/>
6. https://kk.wikipedia.org/wiki/Шоқан_Шыңғысұлы_Уәлиханов
7. <https://adebiportal.kz/kz>
8. <https://strategy2050.kz/news/shy-ysty-zhary-zh-ldyzy-sho-an-u-likhanov/>

ШОҚАН МҰРАСЫ – ДӘУІР ШЕЖІРЕСІ

Қанаи Айзере Дәуленқызы

III. Уәлиханов атындағы №1 жалпы білім беретін мектебі

Асылы, адамның табиғаты түпсіз тұңғыықтай тереңіне бойлатпайтын, кемелінен ойлатпайтын тылсым әлем тәрізді ме, қалай!? Біреулер ыңыршағы айналғанша көп жасайды, бірақ артында белгі болар із, айта жүрер із, айта жүрер іс қалмайды, есімі әудемде өшеді. Ал біреулер қамшының сабындай ғана қысқа ғұмыр кешкенімен артына өшпес із, өлмес іс қалдырып, есімі мәңгі жасайды. Былайша айтқанда, біреу өзі жүзге жеткенімен, атағы күзге де жетпейді. Ал біреулер отызға жетпесе де даңқы ғасырға кетеді. Және бұлар тістің суындай аз болғанымен, алтынның буындай, айдың нұрындай жылтылдап, жарқырып айшықты ғұмыр кешеді. Өлімін өмірімен, мәнді, мәңгі өмірмен ұластырып кеткен оларды халық күйректі жұлдыздай ақты да өтті дейді. Өткен ғасырда қазақ ойының аспанына жарқ етіп шығып, жалт етіп ағып түскен жарық жұлдыз Шоқан Уәлиханов болғаны бүгінде баршаға аян. Әдетте өркениетті елдер оңтайлы сәтін орнымен пайдаланып, ондай ұлдарын ұдайы еске алып, әруағын тербеп әрбір қадамын айшықтай түседі. Жапан даладан дарыған жайбарақаттығымызға басып, біз тіс жарып, тұяқ қимылдатпасақ та, басқа ағайындар Шоқан туралы ұдайы ерте толғанады. Әсіресе, ата көршіміз – орыс жұрты мен қырғыздар оны ертерек қолға алады. Қашанда қайғыдан қайрат шыңдай білетін күрескер жан әділетсіздік атаулыға жорық жариялап, мыңмен жалғыз алысуға кірісті. Халықты қараңғылық пен қанаудан, надандылық пен тонаудан, отаршыл әкімдер мен атқамінер топас байлардың езгісінен құтқарудың жолын іздеп, тордағы арыстандай аласұрды. Елді өгіздей өрге сүйреп, өркенін өсіретін де, еңіске тартып, еңсесін түсіретін де басшы деп біледі ол. Сондықтан жұртты көзі ашық, көкірегі ояу, оқыған-тоқығаны мол адам басқарғаны баршаға пайдалы. Оны өз өнегесімен дәлелдеу үшін ағартушы ғалым аға сұлтан сайлауына да түсті. Алайда адал перзентінің абзал ойын қалың ұйқыдан әлі оянбаған қараңғы елі түсінбей, қара күшке сенген қатал тобыр оны сайлаудан құлатып жіберді. Оған ағайын-туғандар сенгенмен арадағы түсініспестік қосылып достан да, дұшпаннан да көңілі қалып әбден торыққан Шоқан Омбыға кетіп қалады. «Баршамен жалғыз алысудың қиын екенін енді ғана көзім жетіп отыр, – деп жазды ол ақын досы Апполон Майковқа. Ақиқат қанша жарқын болғанмен, уақыт тұманы күлтелеген жаңсақ жолды жарық түсіріп түзете алмайды екен».

Шоқан Уәлиханов қамшының сабындай қысқа ғұмырында артына тарих, әдебиет, археология, этнография, эстетика, ориенталистика, философия, экономика, құқық жағрафия, геодезия, әдебиет теориясы, музыка, т.б. ғылымдар саласында елеулі-елеулі еңбектер қалдырған біртуар ғалым. Өз бетімен тал бойына адам айтса нанғысыз дәрежеде телегей теңіз білім байлығын жинаған феномен адамды замандастары көрмей қалған жоқ. Әлі шыңына жетпеген, бергенінен берері мол, ғажайып ғалымды

замандастарыбірден сезініп, жақсының жақсылығын ашып айтыпты. Бар болғаны кадет корпусын тәмәмдаған Шоқанның Тянь-Шань, Жетісу жағрафиясына арналған еңбегімен танысу барысында атақтығалым-географ И.В.Мушкетов: «... ғылыми тұрғыдан аса қызықты әрі автордың құлашы кең бейімділігін, сирек кездесетін сезімтал байқағыштығын көрсетеді», – деп тамсаныпты. Шындығында, атаған еңбектің құндылығы сондай ағылшын, француз, неміс тілдеріне іле аударып, жалпақ жұртқа мәшһүр етілген.Ұлы жазушы Ф.М. Достоевский Шоқанға: «... мен Сізді жанымдай жақсы көремін. Мен Сізді жақсы көргендей еш уақытта да, ешкімді де, керек десе туған аға-інімді де жақсы көрген емеспін ... істеп жүрген жұмыстарыңызды тастай көрмеңіз. Сіздің материалыңыз көп. Қазақ даласы жайында мақала жазыңыз ... қазақ даласының не екенін, оның маңызы және халқыңыздың Ресейге қандай қатысы бар екенін Ресей халқына түсіндіріп беруші ең бірінші қазақ болу дегеннің өзі нағыз ұлы мақсат емес пе, ең ардақты іс емес пе, оның бер жағында орыстар арасында өз Отаныңыздың ағарту жолындағы ізденушісі болуыңыздың өзі қандай игілікті іс. Еуропаша толық білім алған ең бірінші қазақ екеніңіз есіңізде болсын. Оның үстіне тағдыр адамгершілік қасиет беріп,Сізді асқан тамаша адам етіп шығарды», – деп, ыстық ықыласқа толы хат жазған [1: 20]. Келте ғұмыры ғылым жолындағы іздену мен қызмет бабындағы тар жол, тайғақ кешулермен өткен ол, ет пен сүйектен жаралған адам ретінде татқан бақыты, көрген қызық-шыжығы шамалы еді. 1864 жылы шілде айында генерал Черняевпен ат кекілін кесісіп, Омбыға тікелей қайтпай, Албан руының аға сұлтаны Тезек төренің ауылына бұрылып, біраз аялдамақ болған. Осы жолы Шоқан сол төренің қарындасы Айсараға үйленеді, ал 1865 жылы көкекте оны ежелден өкшелеп келе жатқан ауруы алып тынады. Небәрі оншақты ай ғана жар сүйіп, нәресте иіскей де алмай, өкінішіне өртеніп көз жұмған. Сүйегі Алтынемел жотасының етегіндегі Көшентоғанға қойылады. Ең алдымен өзімнің туған халқымды, сосын Сібірді, сосын бүкіл Ресейді, сонан кейін барлық әлемді сүйем, – деп ағынан жарылатын ақжарқын, отаншыл, гуманист, интернационалист Шоқан туған халқының, өзі араласып, ісі мен азаматтығына тәнті еткен зиялы қауымды қайғыға тұншықтырып, өмірден де, ғылым көгінен де, «құйрықты жұлдыздай» ағып өтті... Ешкімді де ұлтына, нәсіліне, дініне, тіліне қарапалаламай, жалпақ әлемді сүйіп өткен осы бір шын мәніндегі үлкен жүректі Адамды замандастары да бүгінгі ұрпақ та «ғажайып құбылыс» ретінде танып, қадір тұтып, қадірлеуде [1: 21].

Дарынға бай байтақ даланың біртуар ұлы перзенті, халқымыздың біртуар бірегей тұлғасы Шоқан Уәлихановтың саналы өмірі мен сындарлы еңбегін түгел саралап, ой елегінен өткізіп үлгердік пе деген сұрақтың жауабын болашақ ұрпақ толықтыра түседі деген ойдамын. Оған қатысы бар кез-келген деректі зерттеп білген артық емес - ау, тегі. Күні кешеге дейін оның бес томдығының тек қазақшаланған таңдамалыларын ғана қанағат тұтып отырдық емес пе? Оның қазақ-қырғыздың түп-тегі мен Орта Азиядағы хандықтар, Шығыс Түркістан туралы еңбектерінің өзі-ақ тарихымызды тереңдеп түсінуге ден қойған қазіргі кезеңде тұтамы ту биедей қымбат та құнды дүниелер. Демек, Шоқан ғалым ретінде де, дарын ретінде де әлі еркін

ашылмаған арал, телегей теңіз тарих. Оның рухани әлеміміздегі орнын айшықтай түсу үшін ғалымдар қауымы әлі көп тер төгуі керек. Сайып келгенде, Шоқанның шығармалары өмірден озғаннан кейінгі ғұмыры – шабытты шығармалары мен тамаша туындылары ғой. Соны кейінгі кенже буын тереңірек түсінсін деп ғалымның бұрын аударылмаған тарихи шығармаларының біразы бүгінде орыс тілінен тәржімаланған. Лайымда осы мәңгілік мұралар ұрпақ зердесінен орын тапсын дейміз.

Әдебиеттер:

1. Сыдықов Т. Қазақ әдебиеті «Фолиант» баспасы. Астана, 2011, 200 б.
2. Мағұлан Ә.Х. // «Шоқан және Манас» – Алматы: Жазушы, 1971
3. Уәлиханов Ш.Ш. // Таңдамалы, 1985

ҚАЗАҚТЫҢ МАҢДАЙЫНА БІТКЕН ШОҚ ЖҰЛДЫЗЫ – ШОҚАН УӘЛИХАНОВ

Айбас Диана Айбасқызы

Сарыөзен жалпы білім беретін мектебі

«Шоқан Уәлиханов шығыстану әлемінің үстінен құйрықты жұлдыздай жарқ ете қалды. Орыстың Шығысты зерттеуші ғалымдарының бәрі де ерекше бір құбылыс деп танып, одан түрік халықтарының тағдыры туралы ұлы және маңызды жаңалықтар ашуды күткен еді. Бірақ Шоқанның мезгілсіз өлімі біздің бұл үмітімізді үзіп кетті» – деді Н.И. Веселовский.

Шоқан Уәлиханов – қазақ халқына ғана емес, әлемге белгілі қазақтың ұлы ғалымы. 1835 жылы өмірге келіп, қысқа ғана ғұмырында көптеген ерен еңбектерімен тарихқа өшпес із қалдырды, демократтық, ағартушылық мәдениеттің тұңғыш өкілдерінің бірі бола алды. Шоқанның өмір жолында тек сәттіліктер ғана емес сәтсіздіктерде болды. Өмір майданында кездескен әр сәтсіздікті, сәттілікке бастап танымын әр деңгейде дамыта білді. Ел аузында Шоқан – қазақтың ұлы-ойшылы, шығыстанушы, тарихшы, фольклоршы, этнограф, географ, ағартушы ретінде мәлім. Оның замандастары Шоқанның алғырлығы мен ерекше қабілетіне таң қалатын. Кадет корпусына алғаш оқуға түскен кезінде орыс тілін білмесе де, зеректігімен тілді тез әрі жетік меңгере алды. Шоқанның ата-бабалары атақты сұлтандар Абылай хан, Уәли хан, әкесі Шыңғыс Уәлиханов та білімді, сауатты болған, сондай бабаларының тамырынан нәр алған Шоқан да ірі тұлға бола алды. Шоқан – аққан жұлдыздай жарқырап, тез сөнгенімен жаңбырдың тамшысынан, телегей теңізге айналған ерен еңбектері ел аузында, тарих беттерінде өшпес мұраға айналды. Шоқанның бір сыпыра еңбектеріне шолу жасасақ: біріншіден Шоқанның бейнелеу өнерінен қалған мұрасы, сурет арқылы ол халықтың күйбен тұрмыс-тіршілігін жеткізеді. Екіншіден психологияда қалдырған ізі,

психологияда көп қозғаған мәселесі халқымыздың ұлттық санасы. Шоқан Орта Азияны саяхаттап, зерттеу арманы болды және сол арманына жете алып тың еңбектерін жарыққа шығарды [1: 40]:

- *«Ыстықкөл сапарының күнделігі»;*
- *«Қаиқарияға саяхат»;*
- *«Оңтүстік Сібір руларының тарихы туралы ескертпелер»;*
- *«Жоңғария очерктері»;*
- *«Манас жыры»;*
- *«Қазақтың халық поэзиясының түрлері туралы» зерттеу еңбегі;*
- *«Сот реформасы туралы жазбалар» әйгілі еңбегі.*

Шоқанның зерттеушілік қабілеті талай ойшыл философтарды тандай қақтырған, ол әдебиет мәселелері жөнінде сол кездің өзінде-ақ тың пікірлер айтқан ғалым. Ұлтжанды, шын жанашыр Шоқаны бар ел – шоқтығы биік ел. Себебі, ол өз еліне шын берілген қазақ тұрмысын ардақтаушы қайталанбас тұлға.

Шоқан Уәлиханов XIX ғасырдың, II жартысында дүниеге келген ұлы тұлға. ХХІ ғасыр Ұлы тұлғаны дәріптеп, еңбектерін жарыққа шығарып, еліміздің әр түкпірлері тіпті басқа елдер Шоқанның еңбектерін оқып, танысып, насихаттап, жас ұрпақтың санасына жеткізуде. Шоқан жайлы бірнеше жоба, бірнеше фильмдер бар. 2013 жылы ҚР Байланыс және ақпарат министрлігі Ақпарат және мұрағат комитеті тапсырмасымен түсірілген «Өз халқының сұлтаны» фильмі; 2011 жылы «Тарих жұмбағы»; 2012 жылы «Білім» телеарнасының тапсырмасымен «Ұлы адамдардың ұлы құпиясы»; 2015 жылы Қазақстан ұлттық географиялық қоғамының қолдауымен «Шоқан Уәлихановтың керуен жолымен» экспедициясы; 2015 жылы Алматы облысы әкімдігінің қолдауымен «Қатерге бас тігу. Қашқар одиссеясы»; 2014 жылы «Тарихи тұлғалар, тұлғалар тарихы»; 2015 жылы «Өмір жолы»; 1976 жылы «Шоқан портреті»; 2006 жылы «Даланың соңғы ханзадасы» атты еңбектері оның елі, жарқырап аққан шоқ жұлдыздың, қазақтың Шоқанының үлкен мұрасы, әрқашан елдің жадында қалсын деген ниетпен түсіріліп, сақталды. Шоқан Уәлихановтың 150 жылдығына орай ашылған «Алтын емел» мемориалдық кешені, сонымен қатар Сырымбеттегі мұражайы, Алматы облысындағы мұражайы, Солтүстік Қазақстандағы мұражайы тұнып тұрған тарих қойнауы. «Алтын емел» мемориалдық кешені ерекше әсемделген, бейне Шоқанның өзіндей, алып, көркем. Ірі тұлғалы, байсалды, көрікті, сұңғақ бойлы, ақылды, дана, дара, ойшыл, білімді, ерекше танымы бар Шоқан – талайды тамсандырды. Шоқанның туып өскен елінде, бірнеше ескерткіштері, көше есімі, сонымен қатар Жоғары оқу орындары мен білім беретін ұйымдары да жетерлік. Бұл дегеніміз Шоқанның абыройы мен беделі, өз заманында ұлтына өшпес білімді таңбадай қылып салып кеткені. Еліміздегі Шоқан атындағы білім беретін мекемелер атына заты сай болып, Шоқан жайлы біліп, тарихын терең түсінсе, ол білім ошағынан дәл Шоқандай нар тұлғалар түлеп ұшары сөзсіз ақиқат. Шоқан Уәлихановтың Ф.М. Достоевскиймен достығы Омбы, Петербург, Семейде бірге болған

кездерінен үзілген емес. Шоқан досқа адал, ақ пейілді жан болып жаратылған. Ол да оның бір ерекшелігі. Шоқанның зерттеушілігінің мақсаты тек бір еді, елің, қазағының тарихын зерттеп, өз алдына тәуелсіз болуы, тарихын білуі, басқа елдерге қазақ мәдениетін қалыптастырып, ойып орын алуы, елі үшін қамшының сабындай қысқа ғана өмірінде көп зерттеулер жүргізіп, тарих беттерін ақтарып берді. Оның жанып тұрған көздері, құлшынысы әрине бәріне бірдей ұнай қоймағаны рас.

Шоқан Уәлихановтың үлкен арманы қазақ тарихын, мәдениетін, басқа елдерге таныту, өз қандастарының көзі ашық, көкірегі ояу болғанын мансап етті. Алайда Шоқанның шоқтығы биік, үміті зор, келешегі кемел, жеті құрлыққа, жаһанға әйгілі нар тұлға болатынын олар орыс үкіметі біліп, ондай сауаттыларды жақтырмағаны да тың деректерде жазылған. Шоқан Уәлиханов сол өзі сүрген заманда ислам дінін дәріптеп, басқа елдердің тарихын зерттеп, өзінің тарихын басқа елдерге жеткізгісі келсе де, қабырғасын қайыстырғаны ол кезде қазақ халқының орыс үкіметінің қол астында болғаны, үстемдіктің орын алмауы үлкен кедергі Шоқанның сағын сындырған еді [2: 65].

Десе де алғырлығы мен аса сауаттылығының арқасында ол біраз еңбектерін тайға таңба басқандай жазып, насихаттады. Шоқанның том-том еңбектері қазір біздің көзіміздің қарашығымыздай сақталған қазынамыз. Шоқанның батылдығы бабаларының тамырынан тараған үлкен құдыретті күш дерсіз, олай дейтінім Шоқанның Қашқарияға сапары, он жылдан соң өзінің туыс бабасының Кенесарының басын қырғыз манабы Орман балауыз мөрімен жазылған хатпен Ресей империясына сыйға тартқан еді. Кенесары найзамен, қылышпен қанды майданға аттанып қазақты мойындатқысы келді, ал Шоқан болса қаламның ұшымен зерттеп еңбектерін қағаз бетіне түсіріп әлемге мойындатты. Тарих толқынынан белгісіз себептен көз жұмған, Шоқаннан айырылған қазақ жетімсіреп қалды. Қазіргі таңда жұмбақ күйде көз жұмған Шоқанды тарихшылар зерттеуде. Шоқандай ұлы тұлға дүниеге келген елдің болашағы, келешегі кемел болатыны сөзсіз. Келешекте әлем таныған Шоқанды қазақ жастарына дұрыстап таныту, себебі шоқантану ғылымы көңіл қуантарлықтай жете қойған жоқ. Ең бірінші болып Шоқантанудың негізін академик Әлкей Марғұлан қалады. Басқа зерттеуші, тарихшылар академиктің деректерін асып зерттей қоймады. Бұл үлкен кемшілік. Зерттеу барысында Шоқантануға жаңа сұрлеу салып, боямасын келтіретін тарихшылардың азайып баратыны көңілге мұң шалады. Қазіргі таңда Шоқанның ұлт мүддесі, саясаткерлігі, еліне деген жанашырлығы туралы да көңіл бөлініп, жұмыс жасалса үлкен еңбек болар еді. Жас өрендердің санасына Шоқан жайлы түсірілген фильмдерді, оның сақталған музейіндегі тарихты, ұлттық кітапханаларда сақталған қайнар көзі еңбектерін тіпті Шоқантану сабақтарында көрсетіп, үйретсе нұр үстіне нұр болады. Шоқан оқуларынан сусындаған жас талап ғылым әлеміне ұшан теңіз еңбек қалдырып, абыройлы, ұлтжанды ер болары сөзсіз. Сондықтан да келешек бұлыңғыр емес жарқын болуы үшін біз бен сіз тарихымызды тереңінен түсініп, Шоқанның зор еңбектерін бойға сіңіріп, бағалау міндет пен парызымыз. Шоқан айтқандай «Халықтың кемеліне келіп, өркендеп өсуі

үшін, ең алдымен азаттық пен білім қажет», әрқашан азат, білімді ұрпақ болайық.

Әдебиеттер:

1. Қасымбеков М. «Шоқан шығыстанушы» // Қазақстан тарихы әдістемелік журнал, 2005
2. Бейсембаев Ж. «Шоқан ізімен», «Шоқан тарихшы»

ШОҚАНТАНУ: ТАРИХ, ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ КЕЛЕШЕГІ

Муханбеткалиева Назерке Салимжановна

«Арқалық қаласы білім бөлімі» ММ әдіскері

Мұханбетқали Жұлдыз Сәлімжанқызы

III. Уәлиханов атындағы №1 жалпы білім беретін мектебі

Әр халықтың өткеніне көз салып, тарихын сараласақ елі мен жеріне өлшеусіз еңбегі сіңген, елі мен жерінің қамын жеген аяулы азаматтарының қадірлі есімдері сол елдің тарихына алтын әріппен жазылып сақталғанын бағамдаймыз. Қазақ елінің тарихында, қазақ деп соққан жүрегі бар әрбір жанның көкірегінде Шоқан есімі, Шоқан Уәлиханов есімі алтын әріппен жазылып тұр деп сенімді түрде айтуға болады. Халқымыздың тұңғыш ғалымы, аса көрнекті ағартушысы Шоқан Уәлиханов ұрпағына мол мұра қалдырды. Өзінің қамшының сабындай қысқа ғұмырында ол Қазақстан мен Орта Азия халықтарының тарихына, географиясына, этнографиясына арнап тамаша еңбектер жазды. Талантты ғалым, публицист, әдебиет зерттеушісі, саяхатшы – географ Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ елі тарихында демократтық, ағартушылық мәдениеттің тұңғыш өкілдерінің бірі болды. Терең білімді Шоқан сол кезеңнің бірқатар мәселелерін көтеріп қоғамдық саяси тақырыптарға да арнап еңбектер жазған. Шоқан Уәлиханов бала кезінен бастап қазақтың халық поэзиясына ерекше көңіл бөліп, оның үлгілерін жазып алып жүрді. Ел ауызынан «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Еркөкше» тәрізді халық поэмаларының түрлі үлгілерін жазып қағаз бетіне түсірген Шоқан болатын. Шоқан жинаған қазақтың ауыз әдебиетіндегі орны ерекше «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырына көрнекті шығыс зерттеушісі Петербург университетінің профессоры И.И. Березин ерекше назар аударған. Сонымен қатар өзі жазғандай шығыс классиктерінің де өлеңдерін бас алмай оқып шығыс поэзиясына деген сүйіспеншілігін сақтап қалды. Өзінің ғылыми еңбектерін жазуды Шоқан Уәлиханов Омбыдағы кадет корпусында оқып жүрген кезінде бастаған. Шығыстанушы орыс ғалымы, профессор И.И. Березиннің еңбектерімен танысып, «Хан жарлықтары» атты еңбегіне сын пікір жазды, бұл Шоқанның тұңғыш ғылыми еңбегі болды. Ол өзінің жоғары қабілеті мен дарындылығының арқасында орыс және

дүниежүзі әдебиетінің озық үлгілерімен оқып, танысып, ғылыми пайымдау, тұжырымдар жасады. «Шайбани – наме» мен «Шежіре – и – түріктің» Березин басылымы бойынша көптеген жерлерін негізге алып теориялық жағынан маңызды «Қырғыздың шежіресі» атты еңбегін жазған. Ш. Уәлиханов бірнеше шығыс және Еуропа елдерінің тілін жақсы білген. Қазақ ғалымының дүниежүзі халықтарының тілін білуге құштарлығы оның әлем өркениетін танып білуге септігін тигізді. Сол тілдерді білгені арқасында Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихына, географиясына қатысты материалдармен түпнұсқада таныс болды. Ш. Уәлихановтың ғылыми және ағартушылық қызметі ХІХ ғасырдың 50-ші жылдары мен 60-шы жылдарының бас кезінде ерекше толыға түсті. Ш. Уәлихановтың тарих, география, әдебиет саласындағы зерттеу еңбектері Петербург ғалымдарының назарына ілігіп, ықылас-ілтипаттарына ие болды. Семенов Тянь-Шанскийдің ұсынуымен Шоқан Уәлиханов 1857 жылы 27 ақпанда Орыс География қоғамының толық мүшелігіне сайланған. Бұл орыс қоғамы зиялыларының жас ғалымның еңбектерін әділ бағалап, ғылым мен мәдениетке қосқан үлесін мойындағандығы екенінің дәлелі. 1858-1859 жылдары ол өзін батыл саяхатшы ретінде даңққа бөлеген Қашғарға саяхатын жасады. Еуропаға беймәлім болып келген бұл елдің тарихымен, географиясымен жете танысты. Ғылыми салада Ш. Уәлихановтың Ыстықкөл, Құлжа, Қашғар сапарларында жазған еңбектерінің маңызы аса зор. Оның ғылыми еңбектерінің ішінде Жетісу, Ыстықкөл, Тянь-Шань, Шығыс Түрікстанға арналған тарихи – географиялық шолу жасалған «Жоңғар очерктері», «Қырғыздар туралы жазбалар», «Алтышар немесе Қытайдың Нан – Лу провинциясының хал – жағдайы туралы», «Көкетай ханның өлімі», «Манас» еңбектері ғылыми ортада әділ бағасын алды. «Жоңғар очерктері» атты еңбегінде «Көп уақыттан бері қазақтың ертегілерін, мифтерін, этникалық жырлары мен аңыздарын жинаумен шұғылдана жүріп, мен олардың Еуропа халықтарының, әсіресе славяндардың осы тектес шығармаларымен бір сарындастығына қайран қалдым» – деп жазады. Оны орыс – қазақ ертегілерін, мақал – мәтелдерін салыстырып нақты дәлелдейді. А. Афанасьев жинаған орыс халық ертегілері мен қазақ ертегілерін салыстыра отырып, Шоқан Уәлиханов олардың арасында көп ұқсастықтар бары туралы «Афанасьев мырзаның жинағының ішінен мен қазақтардың айтқандарына ұқсамайтын тек алты – алтақ ертегі таптым» дейді. Ш. Уәлиханов қырғыз халқының атақты эпикалық жыры «Манасқа» алғашқы болып көңіл бөліп, оның ғылыми жазбасын жасап, ішінара орыс тіліне аударуының ерекше маңызы болды. «Манас» жырын алғаш қағаз бетіне түсіріп, зерттеген Шоқан Уәлиханов: «Манас» туралы: «...барша халық ертегілерінің хикаялары мен аңыздарының, география, дін және салт – сана, әдет – ғұрып жөніндегі түсініктерінің энциклопедиялық жинағы», «...дала Илиадасы десе де болғандай» – деп жазған.

Ш. Уәлихановтың қазақ халқының тарихы мен этнографиясы туралы зерттеулерінің ғылыми маңызы аса зор. «Абылай», «Қырғыздардың шежіресі», «Көне дәуірдегі қазақтардың қару – жарағы мен әскери жабдықтары», «Сот реформасы туралы жазба», «Қырдағы мұсылмандық

туралы», «Қырғыздардың шамандық қалдықтары», «Қырғыздардың көші – қоны туралы» және т.б. еңбектері қазақ халқының тарихын терең танытатын құнды еңбектер. Халықтың қалыпты дамып, өсуі үшін ең алдымен бостандық пен білім керек. Бұдан келіп шығатыны бәрінен бұрын оқу қажет деп жазды Ш. Уәлиханов. Сол тарихи кезеңде мұндай көзқараста болуы оның көрегендігін анық байқатады. Ш. Уәлиханов қазақ халқының тарихында елінің мүддесін қорғаған тұңғыш демократ болды. Ш. Уәлихановтың шығармаларын жинап бастыруда сол кездегі орыс ғалымдарының еңбегі аса зор болғаны анық. Орыс географиялық қоғамы басып шығарған Ш. Уәлихановтың шығармаларына алғысөз жазған академик Николай Иванович Веселовский: «Шоқан Уәлиханов Шығыстану әлемінде құйрықты жұлдыздай жарық етіп шыға келгенде, орыстың Шығысты зерттеуші ғалымдары оны ерекше құбылыс деп түгел мойындап, түркі халқының тағдыры туралы одан маңызы зор, ұлы жаңалықтар ашуды күткен еді. Бірақ Шоқанның мезгілсіз өлімі біздің бұл үмітімізді үзіп кетті» – деп жазды. Шоқан Уәлиханов туралы көптеген естеліктер жазып қалдырған оның достары, замандастары бар. Ұлы орыс жазушысы Ф. М. Достоевский, белгілі шығыстанушы ғалымдар П.П. Семенов Тян – Шанский, Г.Н. Потанин, Н. Ядринцев т.б. ғалымдар естеліктер мен мақалалар жариялады. Олардың естеліктеріндегі, жазған хаттарындағы ұлы ғалымға деген ыстық лебіздер, жоғары бағалар бүгінгі ұрпақ үшін аса қымбат, үлкен танымдылық, тәрбиелік маңызы өте зор. Шоқан туралы едәуір мағлұмат қалдырған орыс ғалымдарының бірі Григорий Николаевич Потанин. Шоқанмен бірге Омбы кадет корпусында оқып, достасқан Потанинге болашақта этнограф, географ, фольклорист болуына Шоқан едәуір ықпал етті. Ғалым, саяхатшы ретінде даңқы шыққан Г.Н. Потанин дүниеден ерте өткен досының Көкшетаудағы ауылына барып қайтқан сапары жөнінде «Қазақтың соңғы ханзадасының үйінде» атты мақала жазып, «Русское богатство» журналының 1896 жылғы 8 санында жариялаған. Г.Н. Потаниннің бұл мақаласында Шоқанның ғалымдық, адамгершілік тұлғасының көп қырлары ашылған.

Сонымен орыс ғалымдарының Шоқан Уәлиханов, оның еңбектері туралы жазып қалдырған естеліктері аса бағалы тарихи еңбектер деуге болады. Кеңес үкіметі кезінде атақты ғалымның ғылыми мұрасын зерттеуге мол үлес қосқан М. Әуезов, Қ. Сәтпаев, Ә. Марғұлан тәрізді еліміздің біртуар ғалымдары еді. Әлкей Марғұлан – Шоқантанудың негізін қалаушы десек қателеспейміз. Атақты ғалым академик Әлкей Марғұланның қазақтың тұңғыш ғұлама ғалымы Шоқан Уәлихановтың мұрасын зерттеп насихаттау жолында жасаған зор еңбегі Шоқантанудың негізін қалаушы екендігін дәлелдейді. Оның басшылығымен зерттеушілер тобы Ш. Уәлихановтың бес томдық жинағын дайындап, жариялады. КСРО-дағы архивтерді аралап Ш. Уәлихановтың 300-ден астам шығармасын іздеп тапқан да Әлкей Марғұлан болатын. Ол Шоқан еңбектерін қалпына келтіріп, байыпты зерттеулер жүргізді. Ә.Х. Марғұлан сияқты үлкен ғалымның ізгі ниетін өзінің айтқан: «Мен өмірімнің ең жеңіс беретін шағын, қайрат – қуаты мол жылдарын Шоқанды әлемге танытуға арнадым. Мүмкін сол себептен өзімнің

еншімнен қағыс қалған шығармын, көкіректе сайраған талай ойлар бар еді. Бірақ, өкінбеймін. Шоқан көп адамдар ғұмырын арнауға тұратын жан. Ол өте алғыр, көптеген ұшқыр ойдың иесі еді, оның еңбегін ұрпаққа түгел жеткізбеу обал болатын болды», – деп қалдырған естелігінен көруге болады. Академик Ә. Марғұланның Шоқантанудың негізін қалап, зерттеулері өте құнды. Қазіргі кезде Ә. Марғұланның Ш. Уәлиханов туралы жинап зерделеген мол мұрасы Қазақстан Республикасының Ұлттық архивінде сақтаулы. Ш. Уәлихановтың мол мұрасын зерттеуде Шоқантану ілімінің маңызы зор. Қазақ халқының ұлы перзенті, тұңғыш ғалымы, ағартушы демократ Шоқан Мұхамметханафия Шыңғысұлы Уәлихановтың тарих, география, этнография, қоғамдық саяси, әдебиет, тіл мен өнер мәселелеріне арналып жазылған мол мұрасы әр қырынан сараланып, зерттеліп келеді.

Шоқанның көптеген еңбектерінен ең алдымен өз халқының тарихын жете зерттеуге аса мән бергенін байқаймыз. Қазақ халқының шығу тегін зерделеу Шоқан үшін ғылыми – теориялық тұрғыдан да, практикалық тұрғыдан да маңызды болды. Халыққа өзінің тарихи атауын қайтару, оның этностық жойылып кетпеуі үшін өте маңызды болатын. Қазақтардың «қырғыздар», «қырғыз – қайсақтар» аталуы оның тарихсыз, басқа жақтан ауып келген «келімсек» аталуына жол ашатын еді. Сонымен қатар қазақтың байырғы атамекенінен айырылу қаупі де болды. Ш. Уәлиханов Ресейдің оңтүстік – шығысынан, Сібірдің оңтүстігіне дейінгі Жоңғария, Қытай мен Қоқан хандығы аралығындағы кең байтақ өлкеде қоныстанған халықтың шын атауы – қазақтар деп, қазақтар мен қырғыздардың екі бөлек халық екендігін, оларды шатастырмау керектігін ескертіп кеткен.

Қазақ халқының этногенезі, ата қонысы, жер – суының ежелгі атаулары туралы жазылған Шоқан еңбектері болашақ ұрпақ үшін тәуелсіз Қазақстанның территориялық, этностық тұтастығын сақтап қалу жолындағы аса маңызды құжат болып табылады. Сол себепті ұрпақ үшін Шоқанның биігі ешқашан аласармайды.

Әдебиеттер:

1. Ш. Сәтбаева «Достық дастандары», 111 б.
2. Ш. Уәлиханов «Көп томдық шығармалар жинағы», 5-том 306 б.
3. К.Есмағанбетов «Шоқан дүниетанымы: бұрынғы ұғымға жаңа көзқарас» // Егемен Қазақстан, 27 қазан 2010

II СЕКЦИЯ

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЖӘНЕ ШЫҒЫСТАНУ, ТАРИХ ПЕН ЭТНОГРАФИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ҚАЗАҚТЫҢ ЖАРЫҚ ЖҰЛДЫЗЫ – ШОҚАН УАЛИХАНОВ

Сүйіндік Аяжан Қайратқызы

Восточный жалпы білім беретін мектебі

Саяхатшы-географ, публицист Шоқан (шын аты – Мұхаммедханафия) Шыңғысұлы 1835 жылдың қараша айында Қостанай облысының Құсмұрын бекетінде дүниеге келген. Арғы атасы Орта жүздің атақты ханы болған, жоңғарларға қарсы соғыста ерлік көрсеткен, ел тыныштығы үшін күрескен Абылай хан болған. Ауыл мектебінен хат таныған Шоқан араб, шағатай тілдерін жас кезінде меңгерген. Ол небәрі он екі жасында, Ресейдің ең атақты оқу орны саналатын Омбы кадет корпусына оқуға түсті. Жабық әскери оқу орында, көптеген пәндерден орыс, батыс әдебиеті, географиясы мен тарихы, математика негіздері, философия, физика, шетел тілдері оқытылып, орыстың озық ойлы, білімді және прогресшіл ғалымдарынан білім алған.

Шоқан корпуста оқып жүргенде П.С. Палластың, Н.П. Рычковтың, А.И. Левшиннің қазақ жерінің географиясы жағдайындағы жазбаларын терең талдап, танысады. Кадет Шоқанның корпуста алған білімін әрі қарай дамыта түсуіне оның Омбы зиялыларымен тығыз қарым-қатынас жасауы септігін тигізді. Жазғы демалыс кездерінде ел ішіндегі халық жырлары мен дастандарын жазып алып, аңыз әңгімелерді жинауға қызықты және «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жыры Шоқанның алғашқы жазған шығармасының бірі болды.

1853 жылы Шоқан кадет корпусын бітіріп, «атты әскер корнеті» деген кіші офицер шенін алды. Оқуды бітіргеннен кейін Ш. Уәлиханов Батыс-Сібір генерал-губернаторының қарамағына әскери жұмысқа қабылданды. Алайда, арада 1 жыл өтпей жатып-ақ өзінің қабілетімен жергілікті әскери үкімет басшыларының көзіне түсіп, генерал Г.Х. Гасфорттың адъютанты болып тағайындалды. Сонымен қатар төтенше тапсырмалар орындайтын офицердің міндеті де Шоқанға жүктелді. Осы жұмыс жас офицердің Ресейге таяуда ғана қосылып жатқан аумақтарға іс-сапармен жиі шығып, түрлі құнды мәліметтер жинауына қолайлы мүмкіндік туғызды.

1853-1854 жылдары жас офицер Шоқан Уәлиханов төтенше тапсырмалармен Сарыарқаны аралаған кезінде Нұра, Сарысу өзендерінің бойындағы сәулет ескерткіштерімен танысады. Ол Қапал бекінісіне барғанда Ұлы жүз қазақтарының аңыз-әңгімелерін жазып алады.

Саяхатшы көне сәулет өнері үлгілерін Шығыс Қазақстанда, Тянь-Шань және Ыстықкөл маңында жалғастырған. 1855 жылы ол Омбыдан Семейге, одан әрі Аягөз, Қапал бекіністері арқылы Верныйға дейін барады. Әскери

іссапарлар кезінде Шоқанның ғылыми-зерттеу жұмыстарына деген ынтасы мен қабілеті байқалады. Оның негізгі көңіл бөлген мәселелері туған халқының әдет-ғұрпы, тұрмыс-салты, тарихы мен ауыз әдебиеті болды. Осыған дәлел ғалымның «Іле өлкесі мен Ұлы жүз» туралы деген мақалалары. Сонымен қатар, оның «Киіз үй», «Қазақ моласы және жалпы көне кезең туралы», «Егіншілік жайында», «XVIII ғасырдағы батырлар жайында тарихи аңыздар» деп аталатын мақалалары тап осы кезге тура келеді [1: 27]. «Іле өлкесінің географиялық очеркі» деп аталатын тұңғыш көлемді еңбегі 1854-1855 жылдары оңтүстік-шығыстағы бекіністерді салу барысында жазылған.

1856 жылы Ш. Уәлиханов полковник М.М. Хаментовскийдің басқаруымен Ыстықкөлге жіберілген экспедицияға қатысады [1: 29]. Бұл экспедиция бұғы мен сарыбағыш руларының жер дауына байланысты жіберілді. Себебі сарыбағыштар бұғыларды өз жерлерінен ығыстырып тастайды, сол үшін бұғылардың манабы – Боранбай орыс үкіметінен көмек сұрайды. Шоқан бұл сапарға Семейден шыққан болатын. Ол Аягөзге дейін сораң шөлейтті басып өткенін, Аягөзге жеткенде, жер бетінің құлпырғанын, шатқалдардың көгеріп көзге түскенін ерекше атап өтеді. Саяхатшы Аягөздің ерекшелігін «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» аңызымен байланыстырды. Ол осы сәулет ескерткішін қағазға түсіріп алады. Аңыз бойынша тастан жасалған әйел мүсіндердің бірі – Баян, екіншісі – оның апасы Айғыз, үшіншісі – жеңгесі. Еркек мүсін – Қозы Көрпеш. Қазіргі күні бұл тас ескерткіштер сақталмаған. Бізге тек Шоқанның салған суреттерінен белгілі.

Мұнан әрі қарай экспедиция Ағанаты тауын, Лепсі, ақсу өзендерін басып, Жоңғар Алатауы етегімен Іле арқылы Шелек өзеніне жетеді. Шоқан өзінің жазбаларында, Шелектің суы мол екенін айтып, қандай өсімдіктер мен жануарлар бар екенін суреттеп салған. Жас саяхатшы бұрын қазақ даласында ақбөкен де, құлан да көп болғанын айтып, аңызбен келтіреді. «Ертеде атақты Жәнібек ханның баласының атқа мінуіне үлкен той жасайды. Атқа енді мініп үйреніп жүрген бала шетке шығып, бір топ құланның үйіріне кездеседі. Үркіген ат пен құландардан бала аттан құлайды да, оны құландар таптап кетеді. Баласының өліміне күйінген хан Тарбағатайдан Ілеге дейін ор қаздырып, бүкіл құландарды соған қуып тығады.

Шоқанның осы кезде ең көңіл бөлген мәселесі – географиялық атаулардың шығу тегі. Қазақстанды зерттеген орыс ғалымдардың көбі тілді білмегендіктен, атауларға ашып тоқталмаған. Ал, Шоқан болса географиялық атауларды аударып, естіген аңыздармен байланыстырды. Мысалы, қазір шығу тегі ұмытылған, Қорам атауы – қалмақтармен соғысқан батырдың есімі, Шырғанақты – Солтүстік Тянь-Шань тауларында өсетін өсімдік атауы. Торайғыр тауының аталуы жаугершілік заманмен байланысты болса керек. Аңыз бойынша қазақтар жоңғарлармен соғысып, жерінен қуып шыққанда, олардың жұртынан осы тауда бір түсі торы айғыр тауып алыпты. Содан Торайғыр аталып кетіпті.

Экспедиция Ыстықкөл жағасына мамыр айының аяғына қарай Түп өзені арқылы жетті. Ш. Уәлиханов осы экспедицияда картаға Ыстықкөл жағалауын ғана емес, оған құятын өзендермен, қоршаған тау жоталарын

сипаттап жазып алады. Осы жерде ол кыргыздың атақты поэмасы «Манас» жырымен танысады. Аудармашы «Манастың» «Көкетай ханның асы» деген тарауын орыс тіліне аударып, кыргыз халқының бұл әдеби мұрасын әлемге танытады. Ол кыргыздардың әдебиеті жайында әңгімелегенде мынадай үзінділер келтіреді:

«Алтын ердің қасы екен,
Аталы жұрттың басы екен».

немесе

«Көк дөненнің басы бар,
Көкетай ханның асы бар» [1: 49].

Шоқан Уәлихановтың зерттеулерінің тарихта алатын орны ерекше. Орыс география қоғамының жазбаларында Шоқан шығармаларының тұңғыш жинағын бастырып шығарған атақты шығыстанушы ғалым Н.И. Веселовскийдің оны «аққан жұлдызға» теңеген сөзін ұрпақтан - ұрпаққа кетуі – соның куәсі болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Ә. Бірмағамбетов «Шоқан Уәлиханов географ және саяхатшы», 2022
2. Ш. Кумисбаев «Они были первыми», 2022
3. Б. Көмеков, С. Өтениязов «Шоқан Уәлиханов – тарих, тұлға, уақыт»

Ш. УӘЛИХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Елдос Анар Нұрлыбекқызы

Ш. Уәлиханов атындағы №1 жалпы білім беретін мектебі

Орта Азия халқының түптамыр тарихын, шығу тегін, яғни этнографиясын, сонымен қатар географиясын, фольклорын зерттеу жолында қажымас қайратын жұмсаған ғалым – Шоқан Уәлиханов.

Бұл тұрғыда ол: «...Орталық Азия қыраты өзінің әлемдік жанартауларымен, құпия халқымен географияның мүмкіндігі мол бола тұра күні бүгінге дейін аяқ аттап бара алар жер емес. Ішкі Африка мен Австралия саяхаттары, ұлы жаңалықтар жайлы жыл сайын хабарлар оқып таңданамыз, бірақ Ішкі Азияға өту талабының болмай келгеніне қынжыламыз да. Сонда адамзат бесігі Азия Африкаға қарағанда шынымен-ақ маңызсыз болғаны ма? Тіпті Әмудария мен Сырдарияны бойлау – құм суырған, аң ұлыған Африкаға барудан қиын болғаны ма?...» – деп, қынжылысын жасырмайды [1].

Шоқан – кыргыз халықтарының тарихын кәсіби зерттеушісі. Оны қазақ қана емес, әлем мойындаған. Еңбек жолында кыргызтануға қосқан үлесі біздің ойлағанымыздан да көп. Зерттеулерінің бағыты – кыргыздың этникалық тарихы, тарихи географиясы, этнографиясы, ауыз әдебиеті. Менің

ойымша, Ш.Уәлиханов «Манасты» зерттеп, қағазға түсіріп, ғылым әлеміне таныстырса да әлем тарихында қалатын еді. Алайда, ол – энциклопедист тұлға. Ғалымның ғылыми тұжырымдары мен көзқарасы бүгінгі күнге дейін шырағын өшірген жоқ.

Шоқан Уәлихановтың «Қырғыздар туралы жазбалар» атты ғылыми еңбегі – қырғыз жерінің тарихи географиясына жасаған терең зерттеулерінің жемісі болып табылады. Зерттеушінің деректері жай тарихи географиялық тұрғыдағы шолу ретінде берілген мәліметтер емес, жан-жақты талданған, жазба дерек көздеріне сүйеніп, салыстырып жасалған ғылыми тұрғыдағы құнды жазбалар.

Қырғыздардың қонысы туралы

Зерттеуші қырғыз тайпаларының орналасуы жайында: «Қырғыз тайпасы Орта Азияның орасан көп жерін алып, Оңтүстікке қарай созыла мекендейді. Алатау қырғыздарының ұрпақтары Ыстықкөлден Гиссар мен Бадахшанға дейін, Созақтан Ақсу мен Үш Тұрфанға дейін бытырай қоныс тепкен. Болор тауының қойнауларымен сол таудың Қытай мен Қоқан, Қаратегін, Гиссар мен Бадахшан жерлеріндегі тарамдарында...» мекендейді деп, олардың шекарасы туралы нақты ақпараттар берген. Одан әрі олардың қоныстарының ерекше тұстарына сипаттама қалдырған: «... қырғыздар тау жоталарын бойлай қоныс тебеді, сондықтан қырғыз ұрпақтарының басым көпшілігінің шоғырланып жиналған жері Сыр мен Әму дарияларының бас жағындағы көгалды таулы өңір мен Алай жотасының арасындағы тау торабы. Сол жерден бастап олар Тянь-Шань мен Алатау жүйелерін бойлап, солтүстікке қарай қоныстанады да Мустаг пен Белурдаг шыңдарының үстін баса, оңтүстікке қарай тереңдей кіріп, көлденең жатқан Гиндикуш жүйелеріне жете мекендейді» [1].

Қазақтар қырғыздардың мекенін негізінен Ыстықкөл және соның айналасындағы жоталарымен байланыстырып, елестететінін атап көрсеткен. Расында олардың басым бөлігі дерлік Әндіжан төңірегін және оның солтүстігіндегі Шу өзені бойы, батысында Шыршық, шығысында қытайдың Ақсу, Уча және Қашқар, оңтүстігінде Бадахшан араларын мекендейді деп, олардың мекен ететін аумақтарын нақтылай түседі. Сонымен қатар, қырғыз руларының да көші-қон аймақтары мен бағыттарын айқын анықтап берді: «Кіші Бұхара маңы мен Қашқар, Ақсу мен Тұрфан аралығында шоңбағыш (Ақсу), черик (Үш) және найман (Қашқар) рулары мекендейді. Сарыкөлде (Памир) наймандар мен қыпшақтар тұрады. Алайда бұл өлкелер Қоқанға тиісті, дұрысырағы соған қарасты, ал Шығыс Түркістан Қытайға қарасты болғандықтан бір-біріне тәуелсіз үш рудың мекен-жайы Ыстықкөлді Алатау қырғыздарының жері деп атаса әбден орынды болар еді... Талас, Шу бойында көшіп жүрген саяқтар мен солтылар көп заманнан бері қоқандықтармен аралас-құралас болып кеткен» дейді.

«Ыстықкөл маңын бұғы руы және сарыбағыш пен саяқ руларының біраз бөлігі қыстайды, басқалары бағзы заманнан: солтылар Шуды, бағыштар Тұрфан мен Қашқар жолын, чериктер мен саяқтар Атбасы маңын қыстайды. Сол қанат бөлігі Нарын мен Шыршық өзенін бойлай оңтүстігіндегі

Бадахшанға дейінгі аралықты мекендейді. Бұғы руы жаз жайлауға Қарқара тауы мен Қытайға дейін, Іле тауының шыңдары мен Текес өзеніне дейін барады» деп жазады.

Зерттеушінің қырғыздардың рулық құрылымы, олардың көші-қон жүйесі мен өзара қарым-қатынастары жайында қалдырған тұжырымдамалары, еңбектері олардың этникалық тарихын зерттеуде де кеңінен қолданылып отыр.

Саяси тарихы туралы

Шоқанның назарынан қырғыздардың саяси жүйесі де тыс қалған жоқ.

«Бір-бірінен оқшаулана көшіп-қонып жүрген қырғыздарда ешқандай саяси бірлік жоқ әрі жер шалғайлығының салдарынан тіпті ру қарым-қатынастарының өзі де күшін жойған» деп, оның себебін табиғи-географиялық факторлармен ұштастырады.

Қырғыздардың аңыз деректерін саралай келе, олардың саяси тарихына қатысты: «Алатау ордасында сонау ерте заманның өзінен-ақ ханы да, сұлтаны да, бегі де болған емес, елді өздерінің ру басылары патриархалдық жолмен басқарып келген» деп жазған.

Ал сол тарихи кезең тұсында қырғыздардың санын айқындау мақсатымен жасаған әрекеті туралы: «Мекен етіп отырған жерлерінің шалғайлығының салдарынан бүкіл қырғыз тайпасының халық санын анықтау тіпті мүмкін емес. Өз тайпасының басты-басты руларының не атын, не санын, тіпті, қырғыздардың өздері де білмейді. Ыстықкөл руларының оңтүстік-шығыстағы туыстарымен ешқандай байланыстары да жоқ, бұлар тек бірін-бірі сырттан естіп қана біледі, бір-бірі жөніндегі ұғымдары да өте күңгірт әрі жаңсақ...» деген тұжырым жасаған.

Қырғыздардың байырғы қонысы мен қазіргі мекені туралы

Қырғызтанушылар арасында «бұл халықтың байырғы мекені – Оңтүстік Сібір, қазіргі қоныс аумағы – Алатау, Қашқар мен Әндіжан аралығы» деген пікір орнықса, осыған қатысты Ш. Уәлихановтың да ой-пікірі, тұжырымы бар. Бұл мәселе турасында ол өзінің тұжырымы мен көзқарасын ғылыми тұрғыдан жан-жақты дәйектеді.

Пікірталасқа арқау болған – «қырғыздар Алатау мен Ыстықкөл маңына қашан қоныс аударды?» деген сауал. Бұл мәселеге қатысты Шоқан да тарихи деректерге тереңінен қараған.

Жазба деректерін ғылыми сын тұрғысынан талдай отырып, ғалым былай дейді: «... мәлімет көзі болып саналатын қытай шежірелері мен шығыс хроникаларында белгілі бір жүйе де жоқ, дәлдік те жоқ. Қытайлардың шетелдік атауларды өздерінің иероглифтарына тек дыбыс жағынан ұйқастығы бар қытай сөздері арқылы үндестік тәсілімен аударуы, оның үстіне дәлдікті өздерінің иероглифтарының тәлкегіне құрбан еткен арсыздығы... қытай тарихында сақталған фактілер көп болса да, бұл мәселені анықтауға мүмкіндік бермей отыр».

Бұл сыни көзқарасын дамыта келе Шоқан: «... қытай географиясының қырғыздардың шыққан тегі жөніндегі пікірін, Орта патшалықта ол қанша беделді болса да, шындық деп санауға болмайды, өйткені ол пікір тек *болу*

мен *бурут* деген екі сөздің құр әншейін үндес болуынан ғана туған пікір, оның үстіне *бурут* деген сөзді Алатау қырғыздарының өздері де білмейді және ондай сөзді қытайлардың не үшін алғанына, қайдан алғанына өздері де қайран қалады» дейді.

Сонымен бірге, деректерді салыстырмалы талдау барысында «...шығыс дерегінің қытай дерегі алдында артықшылығы бар екені, әрине, күмәнсіз...» деген деректанулық тұжырым жасайды.

Шоқан қырғыздардың тарихи географиясы, этникалық шығу-тегі, миграциясы бойынша Әбілғазы, Рашид-ад-дин, Клапрот, Абель Ремюза, Риттер, Фишер, Левшин, Иакинф және т.б. еңбектерін тірек ете отырып, жан-жақты талдау жасаған. Ең бастысы, аталған зерттеушілердің еңбектеріндегі мағлұматтарды қырғыздың төл тарихи аңыздары мен жыр-дастандарындағы деректерімен салыстыра отырып, ауқымды ізденістер жасаған. Бұл тұрғыда ғалымның өзі: «Согласовать сказания одного с сказаниями другого, чтобы иметь связь и последовательности, составляет труд если не неодолимый, то, по крайней мере, тяжкий и почти невозможный без предположений и догадок... хронографическое изучение современных кочевых народов, их быта, обычаев, преданий и языка представляет второй вспомогательный источник, который может служить в разъяснение первого» [2].

Шоқантанушылар ғалым еңбектерінің ғылыми тереңдігіне былай деп баға береді: «В Валиханове удачно сочетались способности текстолога и мыслителя. Много сил и времени ученый уделял работе над переводами рукописей средневековых авторов, критическому комментированию и обобщению добытых кропотливым трудом сведений» деп атап көрсетеді [3].

Шоқан қырғыздардың XVII ғ. аяғында қазіргі мекендеп отырған жеріне қоныс аударып келді деген пікірдің мүлде негізсіз екендігін дәлелдейді. Оған жетекші уәж ретінде халықтың санасындағы тарихи жады құбылысын алға тартады. Түркі халықтарының тарихы мен тілдерінің, әдет-ғұрпы мен жыр-аңыздарының білгірі ретінде халықтың тарихи жадына ерекше зейін қойған. Оның қайнары – тарихи жырлар мен аңыз-дастандарға молынан зер салады. Соған сәйкес Шоқан: «Енесей қырғыздарының ұрпағы бола отырып, Алатау қырғыздары өздерінің оңтүстікке жер ауып келгендігін мұндай қысқа мерзімнің ішінде ұмыта қойды деп ойлаудың өзі мүмкін емес» дейді. Сонымен бірге, «... Қырғыздардың ежелден бері Әндіжан тауларының маңын мекендеп және Оңтүстікте Қашқарға дейін көшіп-қонып жүргені Алатау ордасының халық аңыздарынан айқын көрініп отыр» деп жазады [1].

«Қырғыз дастандарының бәрі де өздерінің Алтын Ордадан шыққан қазақ, өзбек, татар халықтарымен туысқандығы туралы айтады және бір кезде мекен-жайы Енесейде болғандығы жөнінен Алатау қырғыздарында ешбір хабары жоқ», деп атап көрсетеді.

Шоқан қырғыздардың Алатау мен Ыстықкөл аумағына қоныстануына тоқтала отырып: «Оңтүстік Сібір алғашқы дәуірдің өзінде-ақ, қырғыздардың көшіп-қонып жүрген тұрақты жері болған. Бұл даусыз ақиқат» деген нақты тұжырым жасап, өз ғылыми болжамын ұсынады. Біріншіден, бүгінгі Алатау қырғыздары – Шығыс Түркістанға Шыңғыс ханға дейін немесе соның

тұсында қоныс аударған Сібір қырғыздары. Екіншіден, Сібір қырғыздары бұрынғы түсінік бойынша Сібір шежірелерінен қоныс аударудың нәтижесінде емес, түрлі қолайсыз жағдайлардың кесірінен жоғалып кетті. Ш. Уәлихановтың бұл ғылыми пікірін О. Караев, М. Кожобеков, Т.К. Чороев, Ч.Д. Турдалиева сынды қырғыз зерттеушілері негізді деп есептейді.

Қырғыздардың шаруашылығы туралы

Ш. Уәлиханов қырғыздар туралы жазбасында «Халық байлығы – мал шаруашылығы» деп атап көрсетеді.

Қырғыздардың шаруашылық жүйесін ғалым қазақ халқының мал шаруашылығымен салыстыра отырып, ондағы ортақ және ерекше белгілерін анықтап, зерттеуге салған.

«...Алатау қырғыздарының ордасындағы мал шаруашылығының негізі жылқы мен түйе, қой мен ірі қара мал. ...Ең бай деген қырғыздың қойы үш мыңнан аспайды, ал енді ірі қара малдары едәуір көп болады. Әлді қырғыздың елуден жүзге тарта ірі қара малы болады.... Сол жақ бөлігінің қырғыздары ірі қара малды ат орнына ат, түйе орнына түйе ғып, салт мініп те жүреді, жүгін де артып жүреді. Қоңырау тағып безендіріп, сәнді ер-тоқымын салып мінетін жақсы өгізін памирлік қырғыз небір жүйрік сәйгүлігіңізге де айырбастамайды» деген бірқатар тың деректер негізінде мәліметтер береді.

Сонымен бірге Ш. Уәлихановтың назарынан төрт түліктің қорегі жайлы мәліметтер де тыс қалмаған. Ғалымның зерттеу жұмыстарына үлкен құштарлықпен ден қойғаны таң қалдырады. «Қырғыз жылқысының сүйікті оты – қоңырбас, қазақ жылқысының сүйікті оты – бетеге мен тікенді ебелек. Ебелек қыркүйек айында пісіп жетіледі де, жылқының құнарлы күздік жайылымына айналады. Жылқы күзгі екі айдың ішінде ебелекке тойынып, қатты семіреді: қоңырбас тау етегінде, көл жағалауларында өседі. «Адам етсіз, жылқы қоңырбассыз тұра алмайды» дейді қырғыз мақалы.

Ш. Уәлиханов қырғыз халқының санын анықтай алмағаны іспетті, олардағы мал санын анықтаудың да мүмкін емес екеніне тоқталып: «...Орданың ешкімге сенбейтін әрі тағылық жағдайында малдың санын, тым болмағанда шамамен белгілеудің өзі де мүмкін емес. Бұл жөнінде берген сұрақтарға жалтарып, шындыққа мүлдем жанаспайтын жалған санды айтады» деген ішкі қынжылысын жеткізеді [4].

Шоқан қырғыздарда аңшылық, балық аулау сияқты қосымша кәсіп түрлерінің мардымсыз екенін айтады.

Бірақ қырғыз аңшылығының басты ерекшелігі жөнінде: «Қытайда жас бұғының қанды мүйізі қымбат болады, *Лужун* дейтін медициналық дәріні сол мүйізден істейді, сондықтан қырғыздар аңшылық кәсібі дегенде, тек осы бұғы аулаумен ғана шұғылданады» деп жазады. Ыстықкөлдің балығы көп, бірақ жергілікті тұрғындар ау салумен шұғылданбайды, балық аулайтын жабдықтары да жоқ...» деп, олардың мұндай кәсіптерді игере қоймағанын анықтаған [4].

Дегенмен қырғыз арасында егіншіліктің айтарлықтай деңгейде таралып, оның бүкіл халықтық кәсіп болып отырғанын ерекше атап өткен. «...Қырғыздардың бәрі де астық егеді және көшпелінің іштеріне керек

мөлшеріне караганда анағұрлым мол егеді. Жерінің құнарлы топырағы олардың бұл кәсібіне өте қолайлы жағдай туғызып отыр...» деп, табиғи ортаның қолайлылығы егіншіліктің дамуына шешуші ықпал жасайтынын көрсетеді. «Олар көбінесе бидай, арпа мен тары егеді. ...Тарыдан боза қайнатып, бозадан арақ қайнатады және ол арақты өздері керемет көп ішеді. Ақсу өзенінің оңтүстік алабы Барсқауын мекен-жайы мен Тышқан өзеніне дейін жаппай егістік, кіші-гірім өзендердің бәрінде де су диірмендері бар» деп, егіншіліктің қырғыздардың тарихында алатын орны жөнінде құнды мәліметтер келтірген [4].

Жалпы, Шоқанның қырғыздар туралы жазбаларына зер сала караганда, оның тарихи пайымдары географиялық мәліметтермен, географиялық зерттеулері тарихи деректермен нақтыланып, өріліп отырады.

Ғалымның қысқа ғұмырында жинаған еңбектері сақталып, жүйеленіп ғылыми айналымға енгізілгені мәлім. Дегенмен, ғылыми саланың әрдайым даму үстінде болатынын ескерсек, тарихи мұралар әр қырынан зерделене бермек. Тарих ғылымының методологиялық негізі мен зерттеу әдістері көкжиегінің кеңеюіне байланысты Ш. Уәлиханов еңбектерінің жаңа сатыларына аяқ басарымыз айқын. Өз кезегінде бұл ғылыми мұралар Орталық Азия халықтарының ауызбіршілігін нығайтуға арқау болып, оңынан әсер етеді деп сенеміз.

Әдебиеттер:

1. Қырғыздар туралы жазбалар // Ш. Уәлиханов. Таңдамалы. – Алматы: «Жазушы», 1985, 560 б.
2. Валиханов Ч.Ч. Записки о киргизах // Собрание сочинений. – Алматы, 1961. Т.№1. Б. 347-348
3. Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Чокан Валиханов – востоковед. Алматы: Наука, 1985, 112 б.
4. Караев О., Кожобеков М. // О переселении енисейских кыргызов на Тянь-Шань. Вопросы этнической истории киргизского народа. – Фрунзе, 1989
5. Чороев Т.К. Тенгир-Тоо (Притяньшанье) как регион этногенезиса кыргызского народа // Этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии. – Бишкек, 1996
6. Турдалиева Ч.Д. // История и культура кыргызов в трудах Ч.Ч. Валиханова. – Бишкек, 2000

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЖӘНЕ ШЫҒЫСТАНУ, ТАРИХ ПЕН ЭТНОГРАФИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сәбит Айнұр Мұхамбетрахимқызы
А. Құнанбаев атындағы мектеп-гимназиясы

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына жолдауында «Біз ұлан-ғайыр жеріміздің байырғы атауларын, ұлы тұлғаларымыздың есімін ұрпақ санасында жаңғырта береміз», – деп атап өткен болатын.

Бүгінде болашақ ұрпақ тәрбиелеуде тарихымызға жаңаша көзқараспен қарау, оларды оқушылардың бойына сіңіру Жаңа Қазақстанның алдын тұрған зор міндет деп білемін.

Еліміздің тарихы мен этнографиясының қалыптасуында «Жұлдызы жарық, жұмбағы қалың тұлға болған» қазақ халқының рухани тірегінің бірі, ғалым Шоқан Уәлихановтың еңбегі ерекше атап өту керек. Бүгінгі конференция жұмысының маңызы да осы болмақ.

Шоқан Шыңғысұлының шығыстану, тарихпен этнография саласына қосқан үлесі зор. Олай дейтініміз, осы бағытта еңбек етіп ізденуіне, рухани һәм тарихи санасының қалыптасуына әжесі Айғанымның үлесі зор болған деседі. Сонымен қатар Достоевский, Потанин, Семенов-Тяньшанский сынды достары да Шоқан тұлғасының қалыптасуына әсер етті. Бұл жайында тарихы деректермен Шоқан қалдырған жазбалар дәлел бола алады. Жалпы, Шоқан еңбектері мен жазбалары туралы еліміздің тарихшылары зерттеу жұмыстарын жүргізуде. Мен бүгінгі конференция жұмысында Шоқанның бектерімен ол туралы жазылған деректерді шолуды жөн көрдім.

Арғы атасы орта жүздің ханы Абылай болған Шоқанның 1856 жылы ғылыми еңбегінің дамып өркендей беруіне кең өріс ашылады. Қамшының сабындай аз ғана ғұмырында халқына мол мұра қалдырған, өз халқы үшін оның ағартушылығы мен этнографтығы, ауыз әдебиетін жинаған еңбегі толық зерттеліп зерделенбей келеді. Бұл тарих ғылымындағы бүгінгі күннің кезек күттірмес мәселесі деп ойлаймын.

Шоқан Шыңғысұлы қазақ халқының тарихы мен этнографиясы бойынша өзіне дейін белгісіз болып келген жазба деректерді іздеп тауып, зерттеп қағаз бетіне түсіреді. Осындай зор ынтамен Шоқан Уәлиханов шығыс деректерін зерттеуге 1853-1856 жылдары бет бұра бастайды. Тарихшыларымыздың жазбаларына қарасап отырсақ, Шоқан Шыңғысұлы тек өз ұлты жайында ғана емес, күллі шығыс халықтары туралы да еңбектер қалдырған. Оған мысал ретінде, орыстың Коментовский деген білімді офицердің басшылығымен ұйымдастырылған үлкен әскери-ғылыми экспедицияға қатысып, біраз мағұлматтар жинайды. Сол кезде экспедиция мақсаты қырғыз халқымен танысу және ыстықкөл алабын картаға түсіріп алу еді. Оның тарихтан белгілі әйгілі «Қашқария сапары» өз алдына үлкен еңбек болды. Осы сапарда Уәлиханов зертеу жұмыстары үшін Қашқарияда жарты жылдай болады. Қашқарияға деген саяхатын он ай, он төрт күнде ойдағыдай

аяқтап, 1859 жылдың он екінші сәуірінде Верныйға (Алматыға) келеді. Жалпы Қашқар саяхаты Уәлихановтың денсаулығына үлкен зиян келтіреді, ол жөнінде Шоқан жайлы кино фильмде көрсетіледі.

Шоқанның редакциясымен «Балқаш көлі мен Алатау жоталарының аралығындағы кеңістіктің картасы», «Іле сыртындағы өлкенің батыс бөлімін барлау» (1856), «Құлжа қапасының жоспары», «Ыстықкөл экспедициясының нәтижелері туралы есепті баяндамаға қажетті карта» (1856), «Қытай империясының Батыс өлкесінің картасы» және басқалары жасалынды.

Шоқан Ұлы жүз қазақтарының тарихи аңыздарын зерттеп, мол тарихи, географиялық, этнографиялық, әдеби, мәдени мұра қалдырылды. Оның «Жоңғар очерктері», «Қырғыздар туралы жазбалар», «Қырғыздар шежіресі» және тағы да басқа еңбектерінде қазақтардың физикалық кейпі туралы «түріктер мен маңғолдардың араласуы нәтижесінде қалыптасты, бірақ маңғол тамыры едәуір басым болған» – дейді. Ғалымның дәлелдеуінше қазақтардың этникалық бірлігінің мұндай хронологиясы Қазақстанның ежелгі тарихы бойынша қазіргі кездегі ғалымдардың мәліметтерімен сәйкес келеді. Ш. Уәлиханов – орыс ғалымдары А. Левшин мен А. Вамбери қолдаған «қазақ халқы маңғолдар дәуіріне дейін құрылды» деген ғылыми болжамды үзілді-кесілді жоққа шығарады. Міне тарихшыларымыздың жазбаларынан Шоқан туралы осындай қызықты деректерді кездестіруге болады.

«Ол тым қысқа өмірінің ішінде Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихы, географиясы мен этнографиясына арналған бірсыпыра еңбектері мен қоғамдық саяси тақырыптағы толып жатқан шығармаларын да жазып үлгерді. Шоқан Уәлиханов терең энциклопедиялық білімі бар, өз заманындағы ғылымда да бірқатар мәселелерді жаңаша көтере білген кемелді ірі ғалым еді. Шынында да Шоқан өз тағдырын аз ғана жаспен өткізсе дағы осыған дейін зерттелмеген Орта Азия мен Қазақстан жерлерін зерттеуге үлкен көңіл бөліп зор мұра мен ғылыми дүние қалдыра алды» – деген естеліктерді кездестіреміз.

Бүгінде Шоқан Шыңғысұлы туралы әлі де көп дүниелер зерттеуді қажет ететіні сөзсіз. Бұл біздің конференциямыздың да өзектілігі осында деп білемін. Зерттеулерді қарап отырсам, Шоқан туралы тарихшы-жазушы ғалымдар Әлкей Марғұлан, Сәбит Мұқановтың ебектерінен көруге болады.

Сәбит Мұқанов өзінің «Жарқын жұлдыз» романында «Шоқан – гуманист адам. Бүкіл адам қоғамының теңдікке жетуін арман етті. Бұл – оның арғы арманы. Бергі арманы – туған елі қазақтың елдігін, шаруасын, мәдениетін Еуропаның, орыстың дәрежесіне көшіру. Ой саласының қалыптасу жағынан келгенде, мартен пешінде балқып тұрған болатқа ұқсайды. Ал, жалпы біліміне келгенде, не деген – зор эрудит! Әсіресе тарихтан, философиядан, эстетикадан, этнографиядан, гуманитарлық білімдерден, әдебиеттен, табиғатты танудан да білетіндігі толып жатыр», – дейді. Бұл Шоқан Шыңғысұлына берілген шынайы баға деп білеміз.

Мен, бүгінгі ғылыми конференция жұмысында алдағы уақытта тек жас мамандар арасында ғана емес, жоғары сынып оқушылары деңгейінде Ш. Уәлиханов атындағы дәстүрлі «жас тарихшылар» форумы мен жұлдесін

тағайындауды, «Шоқан оқулары» олимпиадасын ұйымдастыруды ұсынамын. Бұл өз кезегінде Шоқан Уәлихановтың еңбектерімен, жүрген жолдары, қалдырған қолтаңбаларын іздеп, насихаттауда оқушылар арасында қызығушылық болар еді деп білемін. Шоқан еңбектері туралы арнайы «Сынып сағаттарымен» тәрбиелік, тарихи сана қалыптастыратын мектепшілік жұмыстарды қолға алу маңызды болмақ.

Құрметті конференцияға қатысушылар!

Заманында заңғар жазушымыз Ғабит Мүсірепов: «Шоқаны бар ел – шоқтығы биік ел!» деген болатын. Бұл барша қазақстандықтардың мерейін өсіретін баға ретінде отандық ғылымның әлемге танылуына септік жасайды деп ойлаймын. Ал, біз үшін мұның жауапкершілігі де жоғары. Күллі қазақтың маңдайына біткен жарық жұлдызды ұлықтау, бағалау, насихаттау бүгінгі білім саласы үшін өзекті тақырып болып қала бермек. Ұрпақ үшін одан да маңызды. Өйткені, Шоқан – біздің сананы сілкітетін рухани күшіміз, азығымыз.

Әдебиеттер:

1. Марғұлан Ә. Ш.Ш. Уәлихановтың өмірі мен қызметінің очеркі шығ. жин. Алматы, 1961, 1-том, 21 б.
2. Мұхтарұлы С. «Шоқан және Өнер» Алматы – «Өнер» 1985
3. Марғұлан Ә.Х. «Шоқан және Манас» Алматы, 1971
4. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. 2-т. Алматы, 1998
5. Қинаятұлы З. // Қазақ мемлекеті және Жошы хан. Астана, 2004
6. Әуезов Ә. Шоқанның Қарқаралыға екі сапары // Жас Алаш, 2002 ж. 16 ақпан 5-бет.
7. Қасымбеков М. Шоқан шығыстанушы // Қазақстан тарихы әдістемелік журнал. 2005, №11, 40 б.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ЕРЛІГІ

Кәрім Гүлім Иманбайқызы

III. Уәлиханов атындағы №1 жалпы білім беретін мектебі

Небәрі 30 жылға жетер-жетпес өмір сүрсе де, мәңгі із қалдырған ғұлама ғалым және ағартушы Шоқан Уәлихановтың өмірі мен ғылыми зерттеулері жайында қыруар әдебиет жинақталған. Заманында дүниежүзі ғылымына елеулі үлес қосқан Ш.Уәлихановтың барлық саладағы еңбектері әр кезеңде де жоғары бағаланады.

Ш. Уәлихановтың географиялық зерттеулерінің ішінде Қашқар саяхаты ерекше орын алады. Олай дейтініміз егер қазақ далалары мен ТяньШаньдағы

зерттеулері Шоқанды орыс ғылымдарына танытса, Шығыс Түркістандағы зерттеушілері оның есімін бүкіл дүниежүзі ғылымы алдында паш етті.

Қашқар саяхаты әдеттегідей жаңа жер іздеуге немесе оның табиғаты мен шаруашылығын зерттеу үшін қатардағы экспедиция емес, қай жағынан алып қарағанда да ерекше сапар еді. Олай дейтініміз бұл сапараға тек ғылыми қоғам ғана емес, бәрінен бұрын үкімет орындары мүдделі болды. Сондықтан оны ұйымдастыруға Ресей империясы Сыртқы істер министрлігінің Азия департаменті басшылық жасады. Қажетті қаржы бөліп, экспедицияны бүкіл керек-жарағымен жабдықтаған да осы мекеме. Әрине, экспедицияны ұйымдастыруға Орыс география қоғамы да өзінің лайықты үлесін қосты.

Қашқария – Қытайдың терістікте Тянь-Шаньмен, түстікте Памир және Куньлуньмен тұйықталған батыс бөлігі. Жан-жағынан тау қоршаған ояң алқапты түгелінен дерлік Такла-Макан шөлі алып жатады. Куньлуньнің мәңгі қар мен мұзынан басталатын көптеген өзендері құмға сіңіп аяқталады. Халқы шөлдегі өзен бойына шоғырланған.

Шоқан ыстықкөл алқабынан Тянь-Шань арқылы Қашқарияға басты үш жол апаратынын анықтады. Ең шығыстағысы Үшқақпақ және Көкжар өткелінен асып барып, Текестің бойымен Үш Тұрфанға шығады. Бұл жолмен жүгіруге он күн кетеді. Аса қиын үш асу арқылы өткенімен мұнда отын жағы баршылық. Жолда әр жерде майқарағай орманы кездесіп қалады. Екінші – Ақсай жолы. Түрген, Зауқы, Қашқасу, Дүңгіреме өзендерінің аңғарларын басып Тарағайға шығады. Бұл жолда қиын асу – екеу. Қашқарға дейін 18 түн қонып барады. Жолда малдың тезегінен басқа отын кездеспейді. Үшінші жол Алабаш пен Жуанырақ өткелдерінен өтіп, Нарын аңғары мен Шатыркөл арқылы Қашқарға шығады. Жол айтарлықтай үш асуды басып жүреді. Сапар шамамен 16 күнге созылады. Оның басқа жолдардан тиімділігі – отын жеткілікті. Ағаш, бұта және тезек қанша жақсаң да, жетіп жатыр. Керуен басындағылар «осы үш жолдың ішіндегі тиімдісі – Ақсай жолы» деген тұжырымға келді. Өйткені жолдың біраз бөлігі Ыстықкөл қазаншұңқырының табанындағы жазық жерді бойлап жүреді және қиын асу екеу ғана. Бірақ қырғыздың сарыбағаш тайпасының қарақшыларынан запы болған қашқарлық саудагерлер бұл пікірді қостамады. Олар қайткен күнде де Ыстықкөл қазан шұңқырына соқпай, Үшқақпақ асуы арқылы жүруді жөн көрді. Мұсабай мен Шоқанға оған көнбеске амал қалмады.

Ш. Уәлиханов Қашқарда 1 қазаннан 13 наурызға дейін 5 айдан астам уақыт тұрды. Ол осы уақыттың ішінде алты шаһар елін географиялық, этнографиялық, тарихи және саяси тұрғыдан жан-жақты зерттеп үлгерді. Саяхатшы сауда сылтаумен елдің алыс түкпірлеріне – Янысарға, одан әрі Жаркент төңірегіне дейін барып қайтты. Бұл сапарында өсімдік гербарийлері мен тау жыныстарының біраз үлгісін жинады.

Қашқар саяхатының маңызды орта ғасырдан бері белгісіз жатқан алты шаһар елін әлемге танытумен ғана шектелмейді. Ш. Уәлиханов Қашқарға бару және қайту жолында да ауқымды географиялық бақылаулар жүргізді. Ол кезде Ішкі Азияның орографиялық құрылысы әлі ғылымға белгісіз еді.

Шоқан Тянь-Шань мен Куньлуньнің жоталары мен тау аңғарларының орналасуларының алғашқы нобайын жасады, оларды сызбалық картада белгіледі. Бұл материалдар ғалым кейінірек Петербургте жасаған Орталық Азияның картасына енді (1860). Ш. Уәлиханов сапар кезіндегі бақылауларына сүйеніп, жаңа жерледің нағыз ғылыми географиялық сипаттамасын берді.

Қашқар саяхатының нәтижелерін орыс және еуропа ғалымдары өте жоғары бағалады. Орыс география қоғамының ұзақ жылдар бойындағы басшысы П.П.Семенов-Тянь-Шанский саяхатты «тамаша географиялық ерлік» деп ерекше атады. Сыртқы істер министрлігінің Азия департаментінің директоры, белгілі саяхатшы әрі ғалым Е.П. Ковалевский саяхаттың жазба есебіне «данышпандықпен жазылған» деген баға берді. Саяхат нәтижелері Лондонда ағылшын тілінде басылды, жеке үзінділері неміс және француз тілдерінде жарық көрді.

Саяхатшының еңбегін үкімет орындары да жоғары бағалады. II Александр патшаның арнаулы жарлығымен Ш.Уәлиханов 4-дәрежелі Владимир орденімен марапатталып, штабс-ротмистр шенін алды.

Қашқар саяхатының нәтижесінде Шоқан Уәлихановтың есімі ержүрек саяхатшы, дарынды ғалым ретінде географиялық және шығыстану ғылымдарының тарихынан мәңгілік орын алды.

Әдебиеттер:

1. Ә. Бірмағанбетов «Шоқан Уәлиханов – география және саяхатшы», Алматы кітап баспасы, 2015
2. Б. Тоғысбаев, А. Сужилова «Тарихи тұлғалар», Алматы кітап баспасы, 2012
3. Р. Иманжүсіп «Шоқан Уәлиханов в истории науки казахстана», ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ – ҚАЗАҚТЫҢ ЖАРЫҚ ЖҰЛДЫЗЫ

Тоқболат Гүлсезім Құлахметқызы

Ш. Уәлиханов атындағы №1 жалпы білім беретін мектебі

Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов 1835 жылы Қостанай облысы, Сарыкөл ауданы, Құсмұрын жерінде атақты аға сұлтан Шыңғыс Уәлихановтың ұлы. Әкесі Шыңғыс Уәлиханов сол кездерде Аманқарағай ауданында билік еткен. Ал атасы Уәли Орта жүздің ханы болған. Арғы атасы Ұлы хан Абылай хан, яғни Шоқан оның шөбересі. Шоқанның әжесі Айғаным, бала күндерін сол әжесінің Сырымбеттегі хан ордасында өткізген. Хан әулетінен шыққандықтан әкесі ашқан Күнтимес ордасындағы мектепте оқыған. Ол арабша, парсыша тілдерді жақсы меңгерген. Хан тұқымынан шыққаннан соң

ба өте зейінді, білімге бейім болып өскен. Жас кезінен билердің әңгімелеріне, аңыздарға қызыққан. Тәрбие беруде әжесінің еңбегі зор болған. Шоқан 12 жасына дейін Құсмұрын мектебін оқып, мұсылман дінін таныған. 1834 жылы Омбыда Сібірдің қазақ әскери училищесінде бітіріп, орыс армиясында жоғары әскери шен-полковник атағын алады. Қазақстанды басқару аппаратында көптеген қызмет атқарған. Яғни, Құсмұрын округінің аға сұлтаны, Сібір қырғыздарының облыстық басқармасының кеңесшісі, Көкшетау округінің аға сұлтаны болған. Россияға еңбек еткені үшін оған өмірлік мұра ретінде дворян атағын береді. Шоқанның нағашылары да атақты жерден болатын.

Шоқан кадет корпусына оқуға алғаш түскен кезде орыс тілін білмеген еді. Оған қарамастан ол тез орыс тілін үйреніп алады. Ол Г.Н. Потанинмен бірге бір корпуста оқыған. Осындай орыс жолдастарын басып озып, тез жетілді және оқуға түспей жатып-ақ сурет сала білетін. Осындай қабілеттілігімен талайды таңғалдырған. Пушкин, Гоголь, Лермонтов, Герцен тағы басқа да орыс классиктерін, батыс әдебиетшілерінің шығармаларын, журналдарын үзбей оқып, өз кезеңінің саналы азаматы болған.

Шоқан Уәлиханов сол кездерде сурет арқылы халықтың өмірін бейнелеп жеткізген. Жазғы уақытта өзінің туған жері Сырымбеттің мекен қоныстарын салумен айналысқан.

Кадет корпусын 1853 жылы 17 жасында бітіріп, Шоқан Батыс Сібір генерал губернатор кеңсесінде қызметте қалады. Көп ұзамай Батыс Сібір мен Қазақстанның солтүстік шығыс аудандарын басқаратын генерал губернатор Гассфорттың адъютанты болып жұмыс атқарады. Осы қызметте жүріп, Орта Азия халықтарының жағрафиясын, этнографиясын, тарихын зерттей бастайды. 1854 жылы Казан университетінің профессоры Н.И. Березиннің тапсырмаларын орындайды [1: 25].

1855 жылы Батыс Сібір генерал губернаторымен бірге Семей, Аягөз, Қапал арқылы Алматыға дейін келеді. Қазақ қырғыз ауыз әдебиеттерінің үлгілерін, тарихын, этнографиясын осы сапарда жинай бастайды. Осы жинаған материалдары арқылы «Тәңір», «Қазақтардағы шамандықтардың қалдығы» атты еңбегі жазылады.

Шоқан жас ғалым атанып, түрлі ғылыми экспедицияларға белсенді қатысқан. Қазақ даласын, шекералас жатқан елдердің тарихын, этнографиясын жақсы білген, зерттеген Шоқанға орыс зерттеушілері қызыға қарап, одан көмек сұрайтын. Орталық Қазақстан, Тарбағатай, Жетісу жерлеріне жасаған сапарында қарапайым халықтың тағдырларымен танысып, қырғыздардың тарихи аңыз әңгімелерін өзіне жазып алды.

Шоқан Уәлиханов географ, ғалым П.С. Семенов Тянь-Шанскиймен 1856 жылы танысады. Ол жас ғалымға талантына сүйсіне қарайтын. Семенов ұсынуымен 1857 жылы Шоқан Орыс географиялық қоғамының толық мүшелігіне қабылданады. Осы орайда Шығыс Қазақстан, Жетісу қырғыз жерлеріне жасаған сапары Шоқанды ғалым ретінде даңқын арттырды. 1857жылы Алатау қырғыздарына сапар шегіп, ол жақтың этнографиясын,

тарихын, поэзиясын зерттеп, қырғыз халқының энциклопедиялық дастаны «Манасты» жазады.

1858-1859 жылдары Шоқан атақты Қашқария сапарына барып зерттейді. Ол жерге Шоқаннан басқа ешқандай зерттеуші бармаған еді. Шоқанның еңбегін патша үкіметі де қаты бағалаған. 1860 жылы Санкт-Петербургте орденмен марапатталып, әскери шені өседі. Оны орыс патшасы II Александр қабылдайды. Осы кездесуді пайдаланып орыс патшасына өз пікірін қалдырады, яғни орыс шенеуліктерінің қазақ халқына жақсы қарауы жайлы өтінішін білдіреді.

1858-1859 жылдардағы Шоқанның Қашғарияға сапары еңбегіне үлкен үлес қосты. Қашқария ол уақыттарда Ресей тарапынан зерттелмеген болатын. Шоқан ол жаққа құпия ретінде саудагер болып барады. Сөйтіп Ол жердің тарихын, этнографиясын, экономиясын зерттеп, көптеген материалдар жинайды. Осы сапар барысында оның «Алтышаһардың, яғни қытайдың Нанлу уәлаятының шығыстағы алты қаласының жайы» атты еңбегі жарық көреді. Шығыс Түркістан халықтарының тарихына, әлеуметтік құрылысына арналып, сол заман ғылымының биік деңгейінде жазылған алғаш зерттеу жұмысы болатын [3: 54].

Шоқан Уәлихановтың психологияға байланысты түрлі деректер бар. Соның ішінде қазақ халқының санасы, психологиялық ерекшеліктері туралы мәселе болған. Қазан тарихы мен этнографиясын зерттеген орыс ғалымдары қазақтарға қиянат жасап, психологиямызға күйе жағып, екінші сорттағы деп санап келгені. Осындай келеңсіз жағдайларды жойып, қазақ халқы өнерді бағалаған, құрметтеген, рухани жан дүниесі бай халық екенін айтып өтеді. Қазақ ақындарын тебірене жыр толғауын ерекшеліктерінің бірі деп санаған және бағалаған.

Халықтың психологиялық белгілердің бірі – тіл байлығы, сөз өнері, шешендік қасиеттер деп Шоқан дәл осылай пікір қалдырған. Белгілі бір кәсіппен уақытты ұтымды пайдалану осылардың барлығы дерлік зор ынтаны қажет етеді деп те тұжырымдаған. Жастарды сұрқия кәсіптен бойын аулақ ұстап, арамдықтан, еріншектіктен жаман әрекет ететінін, осындай әрекет болса қазақ халқының түрлі кәсіптерге кері әсерін тигізіп, дамуына ықпал етпейтінін айтып кеткен.

Әдебиеттер:

1. Ә. Бірмағамбетов «Ш. Уәлиханов – географ және саяхатшы», Алматы кітап
2. Қазақ Совет энциклопедиясы

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЖӘНЕ ШЫҒЫСТАНУ, ТАРИХ ПЕН ЭТНОГРАФИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ташебаева Индира Талгатовна

№8 негізгі орта мектебі

Киелі жер, қасиет пен құт қонған сіздің өлке талай ғалымдардың, жазушы, ақындардың, қоғам қайраткерлерінің Отаны. Ел жадында, тарихында ойып орын алатын біртуар тұлғалардың біздің елден шыққанына біз, бүгінгі ұрпақ мақтан тұтамыз. Ғылымның сан саласын зерттеп, елге өшпес із қалдырған ғалым, шығыстанушы, этнограф – Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың қазақ еліне еңбегі ұшан теңіз. Шоқан Шыңғысұлы шығыстанушы ретінде сол елдердің тарихын, әдебиетін, мәдениетін, географиялық орналысуын зерттеген ағатушы ғалым.

1858-1859 жылғы Шоқан Қашқарияға жасаған сапары ғылыми, ағартушылық жолының бастауы еді. Ол кезде Қашқарияға ешкім зерттеу жасамаған болатын. Ол тұста Шоқан құпия саудагер болып барып, Қашқарияның саяси-экономикалық құрылысын зерттеді. Тарихы мен этнографиясын зерделеді. Шоқан өлкетану, тарих бойынша мол зерттеулер жасады. Барған жерінің мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін, этнографиясына, фольклорына аса зор мән бере отырып, ғылымға ден қойды. Ол Ұлытау-Жезқазған өңіріне барып, Алаша хан мазарын, Аяққамыр күмбезін, Жұбан ана кесенесін зерттеп, сәулет ескерткіштерінің тарихымен танысты. Ол сондай-ақ Қойлыбай бақсы, Байғазы, Ер Едіге, Жаулыбай мен Оразымбет батырлар жайлы тарихи деректер жинақтады [1].

Ол зерттеулерінде Орта Азия халықтарының әдет-ғұрпын, салтын, шешендік өнер, айтыс сияқты өнерлерін зерттеп, фольклорға зерттеу жүргізді. Сөз өнері, ақындық, халық бойына біткен зор таланттың жасама бояусыз ізін көрді. Осы тұста көшіп-қонып жүрген халықтың білімнен кенжелеу қалғанымен өзіндік бай фольклорын, этнографиясын көрді. Әрі халықтың өткенді қастерлеу, өткенін ұмытпау жолындағы ерекшелігін көрді. Ол аңыз, дастан, жырлардан көрініс тапты.

Шоқан қазақ арасындағы кейбір жағымсыз дүниелерді де көріп, өзінше сынады. Мысалы ол “Барымтаны” үлкен кінәрат екенін жазды. Ол оңай жолмен мал жинап, еңбексіз баюдың жолы деп жазды. Сол кездегі жастарды адал кәсіпке шақырды.

Шоқан дүние жүзі әдебиетін, тарихын көп зерттеген, пікір айтқан тұлға. Ол ағылшын, француз, неміс, орыс, түрік тілдерін жетік білді. Шоқан Уәлиханов 1856 жылы М.Хоментовскийдің басқарған экспедициясына қосылып, Қырғыз елінің географиясын зерттеді [3]. Ыстықкөлді картаға түсіру барысында Шоқан Манасқа назар аударды. Ол Манасты бүтіндей бір халықтың мұрасы деп жазды. Оны ол дала “Илиадасы” деп бағалады.

Шоқан шығыстану әлемінде құйрықты жұлдыздай жарқ ете қалған ғалым. Ол өзінің зерттеулерінде сол тұрғылықты халықтың, этнографиясын толықтай зерттеді. Шоқан туралы Н. Веселовский, Т. Потаниндер: «Ол түрік

халықтарының тағдыры туралы ұлы жаңалықтар ашты, идея жағынан озық, ой-өрісі, білімі өте жоғары еді» – деп баға берді [2].

Шоқан Уәлиханов артына өшпес мұра қалдырды. Ол тек халқын ғана емес, бүкіл түркі мектеп халықтардың әдебиетін, тарихын, мәдениетін зерттеуге атсалысты. Шоқан сондай-ақ ағартушылық мәселесін алға қойды. Ол зерттеулері арқылы қазақ жерінде мектептер ашқанда тәрбие мен білім беруде халықтың қағидаларға сүйену керектігін айтты. Сол кездегі билеп-төстеушілердің, тілмаштардың дайындайтын мектептерінің орнына еуропалық ғылым мен гуманизмді насихаттайтын білімді армандады. Қазақ даласын зерттей келе, халқымыздың кең сахарада өрістетіп мал өсірудегі қолданатын әдіс-тәсілдеріне де тоқталды. Халқымыздың жылдың әр мезгіліне сай көшіп-қонуының да мәнісі зор екенін жазды. Бұл сол кездегі тарихи-экономикалық дағдының қалыптасқанын көрсетеді. Салтына, әдет-ғұрпына берік халқымыз өз ұрпағына осы тәрбиені беріп отырған. Ол Кіші жүз қазақтары жазда Орынбор, Мұғалжар тауларын мекендесе, қысты Сыр бойында және Борсық пен Қарақұм далаларында өткізетіндігін жазды. Осы тұста Шоқан қазақ халқының мал шаруашылығымен қатар егін шаруашылығымен де айналысуы керек екендігін жазды.

Сондай-ақ Шоқанның жазбаларынан салық туралы мақалаларын көреміз. Ол заңсыз әрекеттер екенін дәлелдеуге тырысты. Осы тұста ол өзінің кандидатурасын Атбасар уезіне аға сұлтандық қызметіне ұсынды. Бірақ жемқорлар мен бюрократтар тобыры оны «Қауіпті адам» деп жолын кесті.

Міне, мен бүгінгі еңбегінде тарихшы, ғалым, этнограф аудармашы фольклорист Ш.Уәлихановтың өмірі мен еңбегі жайлы оқыған деректерімнен мәлімет бердім. Халқымыздың біртуар тумасы, құйрықты жұлдыздай өмірден ерте кетсе де артына өшпес мұра қалдырды. Біз, бүгінгі жастар, Ұлы тұлғаларымыздың ісін жалғастырып, халқымызға қызмет жасауымыз керек деп білемін.

Әдебиеттер:

1. Шоқан Уәлиханов – шығыстанушы, Р.Б. Сүлейменов, В.А. Моисеев, “Ғылым” баспасы, Алматы, 1985
2. Ф.М. Достоевский и Чокан Валиханов – Ауэзов М.О., Москва, 1960
3. Шоқан (Мұхаммед-Ханафия) Шыңғысұлы Уәлихановтың өмірі мен қызметі

ШОҚАН – БАРЛАУШЫ ОФИЦЕР

*Кошанова Гулнур Бейсенбековна
Жапарова Индира Бақыткелдіқызы*

III. Уәлиханов атындағы №1 жалпы білім беретін мектебі

Саяхатшы, ағартушы және этнограф Шоқан Уәлиханов орыс патшасының барлаудағы офицері болған. Әйтсе де оның біз білмейтін тыңшылық әрекеті құпия сақталып келеді.

Ол сан қырлы жақтарымен қатар барлау саласын да терең меңгеріп, Ресейдің көздеген мақсатына қол жеткізуге үлес қосқан тамаша барлаушы ретінде танылды.

Шоқанның бойындағы ерекше қабілетті байқай білген орыстар оған қолынан келетін істі сеніп тапсыруы да тегін емес. XIX ғасырдың ортасында Қазақ жері мен Шығыс Түркістан және Орта Азия, Қытай, Ұлыбритания және Ресей арасында үлкен ойын басталды. Үш держава бұл аймақты өздеріне қаратуға белсене кірісіп, отарлауды мақсат етті. Тіпті кейбір елдер олардың отарына айналып, енді бірлерін өздеріне қаратқан болатын.

Ресей қазақ даласына билік жүргізе бастаса, Қытай Шығыс Түркістанға (Синьцзин) ұмтылып, Ұлыбритания Үндістанды жаулап алған еді. Ресей мен Англияның ықыластары Қашқарға ауған.

Бұған дейін Ұйғыр мемлекетін Қытайдың Шин басқыншылығы 1760 жылы жаулап, билікті қолға алғанымен, екі жақта да алауыздық болып жатты. Елдегі алты қала (Қашқарияға қарайтын) көп ғасырдан бері еуропалықтар үшін есіктері жабық болып келді. Бұл жылдары Шығыс Түркістанда ел ішінде өзара билікке ұмтылғандардың арасында бақталастық пен соғыс жиі болды. Қашқарда қытайларға қарсы бас көтеру етек алып, тыныштық орнамаған кез еді.

1854 жылы британиялық Ост-Индская компанияның қаржысымен шыққан ағайынды Шлангинтвейттер экспедициясы үш жылдан соң Декканға жақын келіп, бұдан соң Гималай, Каракорум мен Куңьлунді аралап көрген. Ағайындылардың бұдан кейінгі таңдауы жеке қызығушылықпен кеткен. Германн мен Роберт еліне қайтса, Афольф саяхатын Қашқарға жалғастырған.

Афольф Шлангинтвейтті орыстардың Азияға терең бойлап кетпеуіне қарсы да қолданған. Оның Қашқарға барып, із-түссіз жоғалып кетуі көпке жұмбақ күйінде қалған еді. Бұл жағдайды ресейлік Бас штаб өздерінің агенттері арқылы Афольф Шлангинтвейттің рөлін орындаған оған ұқсас адам екенін білген. Ал Қоқан ханының хаты Қашқарға жеткенін және ханның қандай жауап бергені жұмбақ күйінде қалуы орыстарға күмәндандырған.

Осы жағдайға байланысты Ресей шұғыл түрде Қашқарға өзінің өте ақылды, ол жақтың сеніміне кіретін адамын жіберуді қарастырған. Барлауға баратын адамның азиялық болуы керек екендігін ұғынған. Себебі Қашқар еуропалықтар үшін мүлдем жабық екенін біле тұра, 1827 жылы өте тәжірибелі және барлау саласында тәжірибесі бар сенімді адамның бірі Бубеновты жіберген. Ол шекарадан өте алмай, сауда керуенімен кері қайтқан.

Содан кейін орыстар бұл жағдайды жақсы түсініп, Қашқарға аттандыратын адамдарға таңдау жасаған.

Бұл іске Батыс Сібір губернаторы, генерал Гасфорттың адъютанты, поручик Шоқан Уәлиханов лайық деген шешімді – әуелі Шоқаның кандидатурасын Бас штабтың полковнигі Карл Гутковский ұсынады. Ол Шоқан Уәлихановтың жақсы білетін, қызметте бірге жүріп, жас офицер бойындағы алғырлық, білімпаздық қырларын таныған. Шыңғыстың тұқымы, атақты Абылай ханның шөбересі және Уәли хан сұлтанның немересі екендігі де таңдауға жол ашады. Сондай-ақ ең негізгісі оның офицерлік шендігі мен тамаша жауынгерлігі, жақсы шабандоздығы, семсерлесу өнерін жете меңгергендігі, мергендігімен көзге түскені де Шоқанды ерекшелендіреді. Шоқан сурет салуды да жақсы меңгерген, аса зеректік қабілеттілігі, әскери картография мен топографиядан мол хабары, бірнеше тіл білетіні де оны ерекшелендірді. Жергілікті елдің әдеп-ғұрып мен салт-дәстүрін де жақсы білген.

Жас офицердің тағы бір ерекшелігі – кез келген адаммен тіл табысатындығы, бойында дипломатиялық таланты барын да танытып үлгерген. Оның байқампаздығымен, өз бетінше талдау жасаудағы ұстанымы, кей жағдайда артистік әркетімен де көпке ұнайтын. Шоқан небәрі 22 жаста ғана еді. Бірақ та Гасфорт Шоқанның тым жастығына әзілмен жауап беріп, «жастық Шоқанға әсер етпейді, ол тез өте шынығады» деуі, мемлекеттік құпия іске тәуекел деумен бірдей болады.

1858 жылдың маусым айында Уәлиханов Бас штабтан өте құпия құжаттар алып, үлкен көлемдегі ақшамен әскери барлау жұмысын орындау мақсатында тапсырма алады. Бұл туралы Шоқан өзінің Қашқар сапарында былай деп жазған: «Сапарымыздың құрамы мынандай: 1 керуен-басшы, 7 бұйрықшы мен 34 қызмет көрсетуші. Керуенде 6 киіз үй, 101 түйе, 65 жылқы және 18 545 күміс рубль тауары» дей отырып, Шоқан Әлімбай атты есіммен Қашқарға белгілі қоқандық саудагердің ұлы болып, сапарға аттанғанын жазады.

Жарым айда керуен өздерінің көздеген мақсаттарымен жоғарғы Ілеге ілініп, Қытай шекарасына жетеді. Олардың бұдан кейінгі сапары Тянь-Шаньнің қиямет асулары арқылы жалғасады. Керуендегі 100 түйенің 65-і өліп, 8 аттан да айырылады. Жол-жөнекей керуенге жергілікті қарақшылар шабуыл жасайды. Ақыры керуен 1858 жылдың қазанында Қашқарға жетеді. Керуенді жол-жөнекей тексеру бекеттері тінту жүргізгеннен кейін ғана қалаға кіреді. Қашқардың заңы бойынша сырттан келген шетелдік саудагерлер міндетті түрде уақытша үйленіп, некеге отыру салты да болған. Мұндай салт Қашқардан басқа алты қалада қолданылған.

Әлімбай мұнда келген соң, екі-үш күннен кейін үйленіп, уақытша некеге отырады. Бұл жөнінде Шоқан: «Мұндай некеге тұрғандарда аз да болса қиындық кездескен: ері әйелін тамақтандырумен бірге киіндіруге міндетті болды. Қотанға апару үшін оның шығынына біздің ақшамен 1 рубль 50 тиын күміс теңге төлеуге тиіс» деп жазады күнделігінде.

Шоқан Уәлиханов Шығыс Түркістанда ұзақ айлар болып, «Қоқандағы саяси жағдайдың ақыры өздерінің хандарын қуса, Қашқардағы тынышсыздық мені Жаркентті және Қытайдың Түркістанындағы көп қалаларды көруіме мүмкіндік етпеді» дейді. Жас офицер осы сапарында Бас штабтың берген тапсырмасын орындап, Шлагинвейттің тағдырынан да хабардар болады.

Афдольф Қашқар үкіметінің сарайында Уәлихан төренің қабылдауында болғандығын біледі. Уәлихан төре одан Қоқан ханының не үшін ағылшындардың жібергенін сұрап, тергеуге алған. Бірақ ол бар шындықты айтпаған соң, басын алып, Уәлихан төре басты сарайына іліп қойғанын білген.

Шоқан Уәлиханов бұл сапарында Қашқар туралы маңызды мәлімет жинайды. Жергілікті халықты, Қашқарға кіретін жолдар мен қала маңындағы қыстақтарды да анықтаған. Жердің климаты мен табиғаты, экономкасына да зер салып, маңызды істерді атқарып жүргенде «Қашқарға кірген Мұсабайдың керуенінде орыс тыңшысы бар екен» деген сөз қалаға тез тарап кетеді. Оны құлжалық саудагер таратып, елге жария етеді. Бұл расында шындық болған. Осы әңгімеден кейін керуен тезірек жиналып, қауіпті жағдайдан құтылу үшін Қашқардан кетеді. Олар қайтарында қырғыз тайпалары орналасқан жерлермен жүріп, көп қиыншылықпен елге бет алады. Жолдарындағы ең азапты жергілікті қырғыздың сарыбағыш тайпаларынан көреді. Сарыбағыш манабы Төрегелді саудагер Әлімбайды танып, ол орыс офицері екенін біліп, алдымен одан салыққа 356 рубль алса, содан соң кепілдікке ұстап, Қашқар үкіметіне беріп, сатуға дейін барады. Бұл іске генарал Колпаковский араласып, Уәлихановқа көмектесу үшін Верныйдан казактар отрядын аттандырып, істің алдын алуы оң нәтиже береді. Санташ асуында келген керуенді отряд қарсы алып, қырғыздарға тұтқынына түскен Шоқанды аман-есен босатып алады. 1859 жылдың 12 көкегінде Шоқан Уәлиханов Верныйға Қашқар туралы аса маңызды деректермен оралады.

1860 жылдың қаңтарында әскери министр Николай Сухозанет Уәлихановты Санкт-Петербургке шақырады. Астанада императордың өзі Шоқан Уәлихановты Әулие Владимир орденімен марапаттап, кезектен тыс штабс-ротмистр шенін береді. Қашқарға құпия сапарды ойдағыдай орындауға атсалысқан саудагер Мұсабай мен Бұқаш та алтын медальмен марапатталады. Уәлиханов бұдан кейін астанада аз уақыт аялдап, алғашында Бас штабта, содан кейін Сыртқы істер министрлігінің Азиялық бөлімінде қызмет істейді.

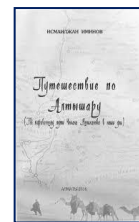
Шоқан Уәлихановтың Қашқардағы құпия есебі Бас штабта 35 жыл бойы құпия сақталады. Тек 1904 жылы Ресей географиялық қоғамы оны басып шығарады. Шоқанның Қашқарды таныстыру материалы ғылымда үлкен жаңалық болып танылады. Материалдағы құндылық Ресейдің стратегиялық саясатының дамытуына және Англияның елдерді отарлау әрекетінің алдын алады. Шоқанның мәліметтері бойынша Ресей өзінің экономикасы мен саудасын өркендетуге жол ашады. Сонымен, Шоқан Уәлихановтың Қашқар сапары 1858 жылдың 28 маусымында Қапалдан

бастап, 1859 жылдың 12 көкегінде аяқталады. Оның 10 ай, 14 күнге созылғанын және Шоқан Қашқарда 1 қазаннан 13 наурызға дейін 5 ай тұрғанын күнделігінде жазған. Керуеннің саудалары ойдағыдай өтіп, тапсырма да тыңғылықты орындалады.

Қашқар сапарына барған адамдар: Әлімбай Әбділлабаев (Шоқан Уәлиханов), керуен басшы Мұсабай Тоқтабаев (ташкенттік). Көшті бастаушылар – Ташмахамед Мирқурбанов, Мухамедразық Берназаров (екеуі де ташкенттік), Әбдікәрім Шәріпбаев, Мурзахмухсин Мурсагитов (екеуі де бухаралық), Кенже Сарыходжин, Қожеке Қойгелдин (екеуі де ташкенттік). Бұйрықшылар: Жолай Матаев (көкпектітік), Жүсіп Ағысов (семейлік), Хусаналы Миразизолин (ташкенттік).

Бұлардан басқа 32 адам өз қызметтерін керуенде атқарған. Олардың 9-ы Ташкенттік болса, қалғандары Қарқаралы, Аягөздің және Көкпектінің қазақтары болыпты. Шоқанмен сапарлас болғандардың ішінде Мұсабайдан басқа да Кенже Сарыходжин мен Қожеке Қойгелдин екеуі құрметті шапанмен марапаталған. Әбдікәрім Шәріпбаев, Мурзахмухсин Мурсагитов және Жүсіп Ағысовтар күміс медальға ие болып, орыс патшасы сый-құрмет көрсеткен.

Экспедиция қорытындысы бойынша ол *«Алтышар немесе Қытайдың Нан Лун провинциясындағы (кіші Бұқара) алты шығыс қаласының жағдайы туралы»* (1858-1859) есеп әзірлеп, жазып шығады. Оның бұл еңбегі Ресейдің және одан тысқары елдердің шығыстанушыларымен жоғары бағаланып, көп ұзамай ағылшын тілінде де аударылып басылады. Саудагер ретінде Қашғарияға құпия барған Шоқан, өлкенің экономикалық саяси құрылымын зерттеп, оның тарихы мен этнографиясынан көптеген материалдар жинайды. Бұл Шығыс Түркістан халықтарының тарихына, әлеуметтік құрылысына арналып, сол заман ғылымының биік деңгейінде жазылған әлемдегі тұңғыш зерттеу жұмысы еді.

Әдебиеттер:

1. Уәлиханов Шоқан // Қазақстан: Ұлттық энциклопедия / бас ред. Б. Аяған. – Алматы, 2006, Т.8., Б. 646-650
2. Шоқан Уәлиханов: Аңыз адамның балалық шағы / Жұлдыздар отбасы, 2015, № 10, Б. 46-47
3. Сарғожин Р. Шоқан Уәлиханов еңбектерінің библиографиялық көрсеткіші. // «Қазақстан мектебі», 1986
4. Уәлиханов Ш. Жарқ еткен ғұмыр. «Парасат», 2001, № 4

ШОҚАН ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ КЕЗДЕСЕТІН ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АТАУЛАРЫНЫҢ ТҮСІНІКТЕМЕЛЕРІ

Нугыманов Жанкелди Ибаршович
№10 жалпы білім беретін мектебі

Небәрі 30 жылға жетер-жетпес өмір сүрсе де, артына мәңгі із қалдырған ғұлама ғалым және ағартушы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың (шын есімі – Мұхаммед Қанафия; 1835-1865) өмірі мен ғылыми зерттеулері жайында қырауар әдебиттер жинақталған және де Шоқанның Ішкі Азия географиясына және дешығыстану, тарих пен этнография мәселелеріне қосқан үлесі орасан зор. Ғалым жолжазбаларында басып өткен жерлерінің жер бедері, өзен-көл торабы, өсімдіктер мен жануарлары туралы мәлімет бере білген. Ш. Уәлихановтың географиялық зерттеулері туралы сөз болғанда оның жинаған материалдарын қорытып, жүйелеуіне арнаулы уақытының аз болғандығын білген абзал.

Шоқанның Ішкі Азиядағы географиялық зерттеулері Орыс география қоғамының және оның ғалымдарының арқасында табысты түрде жүзеге асты. Ғұлама ғалымның тек география емес, шығыстану, тарих, этнография және тіл білімі ғылымдары бойынша зерттеулері де әрдайым география қоғамынан қолдау тапты. Оның түрлі ғылым салаларына байланысты зерттеулерінің нәтижелері кезінде қоғамның хабарлары мен жазбаларында жарық көрді.

Ш. Уәлиханов географ және саяхатшы ретінде XIX ғасырдың орта тұсында Ішкі Азияны зерттеген Орыс география қоғамының өкілдерімен тығыз қарым-қатынаста қалыптасты. Олардың ішінде, әсіресе П.п: Семенов–Тянь-Шанский, Е.П. Ковалевский, Г.Н. Потанин, Ф.Р. Остен-Сакен, Н.А. Северцов және А.И. Макшеев ерекше орын алады. Жиырмадан енді ғана асқан жас офицердің Қазақстанның шығыс пен оңтүстік – шығыс аудандарында, Тянь-Шаньда және Ыстықкөл маңында жүргізілген алғашқы зерттеулерінің нәтижелері Семенов-Тянь-Шанскийдің арқасында орыс географтарының назарына ілікті. 22 жастағы Шоқан дүниежүзіндегі ең таңдаулы – Орыс география қоғамының мүшесі болып сайланды. Саяхатшы-ғалымның мұнан былайғы зерттеу жұмыстары география қоғамы және оның басшысы Семенов-Тянь-Шанскийдің қамқорлығымен жүріп отырды. Шоқан астанада Семенов-Тянь-Шанскийдің басшылығымен география қоғамының баспаларына Жетісу өлкесіне, Ыстықкөлге, Қашқарға жасаған саяхаттарының материалдарын дайындайды, қазақ даласы жайында географиялық және этнографиялық мақалалар жазады, қоғамның мәжілістерінде өзінің саяхаттары туралы лекциялар оқиды; Қазақстанның, Орта Азияның және Шығыс Түркістанның карталарын жасайды [1: 377-378].

Жер-су аттарына байланысты түсініктемелер мен ескертпелер Ш. Уәлихановтың еңбектерінде көптеп кездеседі.

Шоқанның жер-су аттарына мұншалықты ерекше көңіл бөлуінің өзіндік себептері бар. Бәрінен бұрын XIX ғасырдың орта кезіне дейін Қазақстан, Орта Азия жерінің географиялық тұрғыдан «ақтандақ» күйінде

қалып келгенін еске алған жөн. Ол кезде Ресей мен Батыс елдері үшін Ішкі Азия табиғаты мен халқын былай қойғанда, жер-су аттарына да түсініксіз жұмбақ нәрсе еді. Ғалымның жолжазбаларында да, географиялық, этнографиялық тарихи сүбелі еңбектерінде де жер-су аттары үнемі түсінік беріп отыруының басты себебі осыдан деп білу керек. Сондықтан ол Ішкі Азияны жайлаған бүкіл түркі халықтары топонимдерінің аударма түсінігін беруді жергілікті жердің географиялық тарихи тілдік-этнографиялық сипаттамаларының мән-мағынасын терең ашудың басты жолы деп біледі. Бұған қоса Шоқанның саяхаттары кезінде жер бетін көз мөлшерімен түсіру, Ішкі Азия елдерінің карталарын жасау, қызмет бабында маршруттар дайындау жөнінде ауқымды жұмыстар атқарғаны тағы бар. Ал картографиялық жұмыстардың географиялық мазмұны жер-су аттарымен тығыз байланысты екені айтпаса да түсінікті.

Бұл орайда ғалым қазақ, қырғыз, ұйғыр, және басқа түркі тілдерін жетік білуі, бала кезінен-ақ араб, парсы, шағатай тілдерін меңгеруі кейінірек моңғол, қытай, қалмақ тілдеріне байланысты жүргізген арнаулы ізденістері оның топонимикалық ой-пікірін батыл айтуына негіз болғанын ұмытпаған жөн. Сол кездегі орыс және Батыс Еуропа ғалымдарының Ішкі Азия туралы туындыларымен салыстырып қарасақ, қазақ ғалымының қаламынан туған шығармалардың ерен ерекшелігі көзге бірден түседі. Ол ерекшелігі – сипаттаманың мазмұнына байланысты атаулар мәселесіне ұдайы оралып отыруы.

Пікіріміз дәледі болуы үшін бір ғана «Ыстықкөл сапары күнделігін» алайық. Шоқан Шелектен Ыстықкөлге дейінгі аралықты Бақалы, Қорам, Сөгеті, Бұғыты, Торайғыр, Манастың Бозтөбесі, Санташ, Қарқара, Қарабатпақ, Бесқарағай, Иманата, Аралтөбе, Алтынемел, Шалтөбе, Лабасы, Төресазы атауларына түсініктеме берген.

Ш. Уәлиханов өзінің жазбаларында географиялық атаулардың мән-мағынасын талдап түсіндірумен қатар шығу тарихына да терең үңіледі. Көптеген атаулар туралы халық арасында тараған аңыз-әңгімелерді жинастырып, орайына қарай қиыстырып, келтіріп отырады. Торайғыр, Манастың Бозтөбесі, Санташ, Қарқара, Ыстықкөл, Қорам т.б. жайындағы аңыздар және тарихи әңгімелер географиялық әдебиетке Шоқанның жазбалары арқылы енді. Олардың біразын кейінгі зерттеушілер өз шығармаларында талай пайдаланған. Қазіргі кезде шығу тегі ұмтылған «Қорам» атауы жайында ғалым былай дейді: «Қаратұрықтан Шелекке бара жатқанда сол жақта сулы сай бар. Оны қазақтар Қорам деген батырдың моласына байланысты атаған» [2: 312]. Ғалымның ғылыми еңбектерінде тек түркі тілдес халықтар ғана емес, сонымен бірге моңғол, қалмақ, қытай тіліндегі атаулардың да түсініктемелері баршылық. Ол – қазақ жерінде кездесетін моңғол және қалмақ тіліндегі жер-су аттарына назар аударып, олардың мағынасын ашып көрсеткен тұңғыш ғалым. Оның еңбектерінен Баянауыл, Алтынемел, Цығанбұғы, Күбергенті, Лабасы, Чахрхорум, Геджеге, Жоңғар, Түрген т.б. атаулардың тұңғыш аудармасын кездестіреміз.

Шоқан әйгілі Баянауыл атауының шығу тегін былай түсіндіреді: «Баянауыл маңы мал қырылу дегенінді білмейді. Ең қатты жұт кезінің өзінде тауды ықтаған мал кейде жапырақты ағаштың шыбығын-ақ талшық етіп, қыстан аман шығады. Бұл атаулар Баян Аула «Құтты Тау» (Баян Ола) деп тегіннен-тегін аталмаған» [3: 108].

Ертеректе Қытай елі қазақ арасында Шын (Чин) деген атпен белгілі болған. Осы сөздің төркіні жайында Шоқан: «Қытайды шығыста Шын деп атайды, яғни Христостың туғанына дейінгі 221-206 жылдары патшалық құрған бірінші монарх император әулетін Цин атымен атап, бірақ Цин деудің орнына Шын деп бұрмалап кеткен; бұл әулеттің негізін қалаушы Цин-Ши-Хуан-ди деген кісі болған», – [4: 217] деп жазды.

Шоқан жергілікті топонимдердің қытайша аталу түрін талдау үстінде өзінің терең энциклопедиялық білімін көрсетті. Ол Жетісу өлкесінің географиялық сипаттамасында Балқаш көлін қытайлар «Балхаси-Нор» деп атайтынын айта келіп, «Тан династиясы тарихында Іле бойындағы соғыс кезінде қытай қолбасшысы Вин-Фан-и әскерінің жатағы Жехай көлінің маңында болған» деген мәселеге ерекше тоқталады. XIX ғасырда Қытай зерттеуші ғалымдар (Н.Я. Бичурин, т.б.) Жехайды Балқаш көлі деп білген. Ал Шоқан «Жехай Ыстықкөл атауының аудармасы емес пе, өйткені Жехай-Жылы теңіз деген қытай сөзі түркіше атауға дәл келіп тұр» деген қорытынды жасады. Соның арқасында VII-IX ғасырлардағы Қазақстан мен Орта Азия жайындағы Қытай географиялық мәліметтерін дұрыс талдау жөніне маңызды қадам жасалады.

Шоқан географиялық атауларды талдау жұмыстарын қайсыбір жағдайда сол кездегі Ресейдің шығыс елдерімен сауда және дипломатиялық қарым-қатынасын дамыту мүддесіне бағыштады. Топонимдерді бұлайша анықтау ел-елдің арасын байланыстыратын керуен жолдарының маршрутын дәл картаға түсіруден, сірә кем де түспейді. Мәселен, ғалым шағын ғана маршрут Тұрфан мен Қашқардың арасындағы елді қоныстардың дұрыс атын табу үшін белгілі қытай зерттеушісі Н.Я. Бичуриннің (Иакинф) еңбектерін, орыс ғалымы И.И. Захаров пен неміс шығыс зерттеушісі Г.Ю. Клапорттың карталарын, Цянь-Лунның қытай атласының орыс тіліндегі аудармасын салыстырып барып, белгілі бір тұжырымға келеді.

Ш. Уәлиханов географиялық атауларға байланысты жазбаларында оқушы қауымды қазақ топонимдерінің жасалу заңдылықтарынан да хабардар етті. Мәселен, ол Орта Қағыл және Бас Қағыл деген атауларға байланысты қазақ даласында атауларға бас, аяқ және орта қосымшалары жиі қосылып қолданылатынын айтады және оған мысалдар келтіреді.

Шоқанның еңбектерінде кездесетін географиялық атаулар түсініктемелері қазіргі кезде ұмыт болып, басқа бір тілдегі атаулармен ауыстырылып айтылып жүрген жер-су аттарының қазақша түп негізін анықтауға көмегін тигізеді. Бірнеше мысал келтірейін. Алматы облысының жерінде Ілеге құятын Бурқожыр өзені бар. Осы өзеннің аты неше саққа жүгіртіліп, әртүрлі аталып жүр. Жергілікті жерде оны Бурақожыр деп атайды. Ал кейбір тіл мамандары «бұл атау Бурақожыр – Бора және Қожыр

деген бөліктерден тұрады. Бұл – көне түркілердің этник тобының аты» деп түсіндірмек болады.[5: 78]. Ал Шоқан бұл өзеннің аты қазақша Құшмұрын екенін айтады.

Біз жоғарыда Ш. Уәлиханов Азия топонимикасына байланысты мәселелерді көтерген тұңғыш ғалым дедік. Шоқанның жер-су аттарына байланысты терең білімін кезінде замандастары да мойындаған. Бұл туралы тікелей деректер болмағанымен, ғасырдағы Қазақстан мен Орта Азияны зерттеушілердің жазбаларынан байқап, қорытынды жасауға болады. Әскери топографиялық депо басып шығарған Батыс Сібір картасында Алтай шыңдарының бірі «Қонқай басы» деп аталған. Бірақ зерттеушілердің ешқайсысы да бұл шынды картада белгіленген орнынан таба алмаған. Ал Зайсан экспедициясының басшылары Ш.Уәлихановтың «бұл географиялық атау емес, жотаның басталатын жерінің жалпылама белгісі», – деп түсіндіргенін айтады.

Шоқан Уәлиханов – әлемдік ғылымға қазақ халқының атынан үлес қосқан тұңғыш ғалым. Оның ғылыми зерттеулері мен еңбектері ғылымның әлденеше салаларын қамтиды. География – солардың бірі. Шоқанның саяхат нәтижелерін және олардың негізінде жазылған географиялық еңбектерін кезінде орыс және шетел ғалымдары жоғары бағалады. Замандастары оны бәрінен бұрын қазақ жерінің білгірі деп есептеді. 22 жасар Шоқанның орыс география қоғамына мүше болып сайлануы – Қазақстанның түрлі аудандарына жасаған саяхаттарының ғылыми нәтижесін орыс географтарының мойындауының айқын белгісі.

Біз зерттеп отырған ел мақтанышы, әлемдік ғалымдардың ішіндегі жасы Шоқан Уәлихановтың еңбектері туралы жинаған мәліметтеріміздің бұл бір сыпырасы ғана. Шоқан мұраларының елге бергенінен берері әлі де жетерлік, болашақта толықтай зерттеуді талап етеді.

Әдебиеттер:

1. География және табиғат журналы, 2003, №2
2. География в школах и вузах Казахстана, 2011, №2
3. География және табиғат, 2011, №4
4. Географический энциклопедический словарь М.: Советская энциклопедия, 1981
5. Қойшыбаев. Қазақстанның жер-су аттарының сөздігі, Алматы, 1985

Ш. УӘЛИХАНОВ – ШЫҒЫСТЫҢ ШАМ-ШЫРАҒЫ

Хамзина Жанагуль Кайратовна

Ш. Уәлиханов атындағы №1 жалпы білім беретін мектебі

... осы маңайдың тауы да, орманыда жоқ, ұшы-қиырсыз, кең даласы көлге таяна қырқаланып, жіңішкере береді де, ұстаның төсіндей сүйірлене бітеді. Сағымды күндері алыстан қараған адамға осы сүйір алып құстың тұмсығындай көрінеді. Көлдің де, жердің де атауы болып табылатын Құсмұрын Ұлы Шоқан туған топырақ.

Нақ Шоқан туған күні Сыр бойына ауып кеткен Марал ишаның баласы – Қалқай ишан Шыңғыстың үйінде екен. «Әулие, нәрестенің атын сіз қойыңыз!» – деп өтініш білдіреді. Ишан көп ойланбай, ислам тарихындағы ең зор ғазуатшы – Мұхаммед пайғамбардың қызын алған әрі әскерінің бас қолбасшысы болған Әзірет Әлінің кілең батыр он сегіз ұлының ең дәйі – Мұхаммед-Ханафия есімі аузына түседі. Осылайша Абылайханның туын ұстаған тоқсандағы Тұрсынбай батырдың айтқанындай «Аумаған Абылай!» Мұхаммедханафия дүниеге келген екен.

Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың есімі Қазақстанның мәдениеті мен қоғамдық-ғылыми ойының тарихында заңды түрде құрметті орын алады. Осынау бір аса көрнекті ғалым әрі ағартушы Шығыс халықтары туралы толымды да жемісті ғылыми зерттеулер жүргізді және сол бір кезде қырысыры ашылмаған беймәлім елдерге асқан қауіп-қатерге қарамай белді буып, батылдықымен саяхат жасады.

1853 жылы Кадет корпусын бітірген соң Батыс Сібір генерал-губернаторының аппаратында қызмет істеп жүрген кезінде Шоқан Ұлы жүз қазақтары мен Ыстықкөл қырғыздарының Ресейге бағынуы жөніндегі мәселелерді шешуге белсене қатысады. Жергілікті халықпен келіссөз жүргізуге қазақ офицерін пайдаланады. Осы тапсырманы орындау барысында Шоқан өз сапарын қазақтар мен қырғыздар географиясын, тарихын, әдет-ғұрпын, тұрмысын зерттеп білуге пайдаланады.

1855 жылы Ш.Уәлиханов генерал Гасфорттың Орталық Қазақстанды, Жетісуды және Тарбағатайды аралаған сапарына қатысты. Олар Омбы қаласынан шығып, Семей қаласына барды, одан Аягөз бен Қапал арқылы Іле Алатауына өтті. Қайтар жолда Шоқан Гасфортты Алтынемел асуына дейін ұзатып салады да, одан әрі өз бетімен Жоңғар қақпасына, Алакөлге және Тарбағатай тауына сапар шегеді. Содан соң ол Қарқаралы, Баянауыл және Көкшетау қалалары арқылы Орталық Қазақстанға жол тартып, Омбыға қайта оралады. Бұл сапар жас ғалым – саяхатшыға ұмытылмас әсер қалдырады. Сөйтіп ол Қазақстанның табиғатымен және халықтың өмірімен тұңғыш рет тереңірек танысады.

1856 жылы Шоқан полковник М. Хоментовскийдің басшылығымен ұйымдастырылған әскери-ғылыми экспедицияға қатысады. Экспедицияның мақсаты – қырғыз халқымен танысу, оның территориясын географиялық жағынан зерттеу, Ыстықкөлдің бассейнін картаға түсіру болатын. Верный

қаласынан мамыр айының басында шыққан экспедиция Шелек, Шарын, Үшмерке және Шығанақ өзендерінің бойын бойлай өтеді. Одан Қарқара өзені, Санташ асуы арқылы Түп өзенінің алқабымен Ыстықкөлге жетеді. Экспедиция мүшелері топографиялық карта сызбаларын жасайды. Шоқан Семеновпен бірге осы сапарда көлдерді терең зерттейді.

1856 жылғы тамызда Шоқан Құлжа қаласына аттанады. Сапардың негізгі мақсаты – Қытаймен сауда қатынастарын жолға қою арқылы Қытай өкімет орындарымен келіссөз жүргізу еді. Өйткені, Шәуешектегі орыстың сауда-саттық орталығы өртеніп кеткенен кейін екі ел арасындағы қарым-қатынас үзіліп қалған болатын.

1857 жылы Шоқан тағы да Алатау қырғыз тауларына сапар шегеді. Қырғыз Алатауында болған кезінде Уәлиханов өзінің зерттеулері туралы: «Этнографиялық очерктер, статистикалық деректер, тарихи мағлұматтар, үйсіндер мен тағы Орданың халық әдебиетінің ескерткіштері менің жазбаларымда бірнеше дәптер болып текшеленді», – деп жазды. Осы жолы ол атақты «Манасты» тұңғыш жазып алған болатын.

Шоқанның 1856-57 жылдардағы саяхаттарының ғылыми нәтижесі оның «Ыстықкөлге сапар күнделіктері», «Іленің арғы бетіндегі өлкенің географиялық очеркі», «Қытай империясының батыс провинциясы және Құлжа қаласы», «Қырғыздар туралы жазбалар» және басқа еңбектерінде жүйелі түрде баяндалған. Осы шығармаларды жазған кезде ғалым 21–22-ге жаңа толған кезі болатын.

Өзін ержүрек саяхатшы ретінде даңққа бөлеген Қашқар сапарына Шоқан 1858-1859 жылдары шыққан. Бұл мейлінше қауіп-қатерге толы сапар болған. Себебі, Қашқария еуропалықтар үшін ол кезде жабық болатын. Өзінің аніпезер қаталдығымен аты әйгілі болған Қашқария билеушісі Қожа Уәлихан төре еуропалықтарға сенімсіздік білдіріп, олардың Қашқария жеріне аяқ басқандарын аяусыз өлтіріп отырған. Мысалы, белгілі географ Адольф Шлангинвейттің аянышты өлімі туралы алғашқы мағлұматты Шоқан алып қайтқан. Шоқан Қашқарияға өту үшін шашын қырғызып, қырғыз киімін киіп, керуенбасшысы Мұсабайдың туысы ретінде Әлімбай деген атпен сапар шегуге тиіс болды. Шекарадағы тексеруден қауіптенген Шоқан өз күнделігін Теректі Дауаның шатқалына көміп кетеді. Үш ай жол жүріп, керуен 1858 жылы 27 қыркүйекте Қытай шекарасынан өтеді.

Қашқарияда Шоқан 1859 жылдың ортасына дейін жарты жылға жуық болған. Осы мерзім ішінде ол қаламен танысып, Алтышаһар елін зерттеген.

«Ал менің іс-қарекетіме келетін болсақ, – деп жазды Шоқан «Қашқарияға бару және Алатау тауына қайту жолының суреттемесі» атты еңбегінде: «Қашқарияда болған кезімде өлке туралы, әсіресе Кіші Бұқараның саяси ахуалы жайында мүмкіндігінше дәлме-дәл деректер жинауға барынша ұмтылдым, мақсатыма жету үшін барлық ұлттардың, таптардың, партиялардың адамдарымен таныстым, сөйтіп бәз біреуден алған мағлұматтарды екінші адамдардың айтқандарымен салыстырып сараладым; оған қоса қожалар билеп-төстеген дәуірге жататын бірнеше тарихи кітапты

қолға түсірудің, ақындар мен ғалымдардың достық ықыласын пайдаланудың сәті түсті».

Қашқарияға саяхат кезінде жолда шеккен ауыр азап Ш. Уәлихановтың денсаулығын әлсіретеді. Сондықтан ол Петербургке тек 1859 жылдың аяғында ғана келеді. Орыс ғалымдары оны ержүрек саяхатшы, Орта Азия мен Қазақстанды терең білетін зиялы зерттеуші ретінде қарсы алады. П. Семенов-Тянь-Шанский Уәлихановты Петербургте ғылыми жұмысқа қалдыруға үкіметке өтініш білдіреді. Жас ғалым Азия департаменті штатына тіркеледі, сонымен қатар ғылыми-әскери комитетінде, сыртқы істер министрлігінде, Орыс география қоғамында қызмет атқарады. Шоқанның «Жоңғар очерктері», «Алтышаһардың немесе Қытайдың Нан-Лу провинциясындағы (Кіші Бұқардағы) алты қаланың 1858-1859 жылдардығы жай-күйі туралы» және т.б. еңбектері 1861 жылы «География қоғамының жазбаларында» жарық көрді.

1861 жылы көктемде денсаулығының нашарлауына байланысты Шоқан Петербургтен кетуге мәжбүр болады. 1864 жылы генерал Черняев өзі жасақтаған әскери экспедицияға шақырады. Бұл экспедиция Оңтүстік Қазақстанды Ресейге бағындыру мақсатын көздеген. Бірақ көп кешікпей Шоқан одан кетуге мәжбүр болады. Шоқанның ойы бойынша қосылу бейбіт жолмен жүзеге асырылуы тиіс-ті. Черняевтың бассыздығына наразылық білдірген Шоқан экспедицияны тастап, Верный қаласына қайтып кетеді.

Шоқан өз саяхаттарын негізінен екі кезеңге бөледі: бірінші кезең Жоңғарды аралап, Жетісу, Іле өлкесі арқылы Ыстықкөлге барған жолды қамтиды. Бұл жерлердің физикалық-географиялық сипаты орыс саяхатшыларының зерттеулері бойынша жақсы белгілі деп есептеген Шоқан өз еңбектерін олар елемей кеткен, аңғармай кеткен деректермен толықтырады.

«Менің саяхатымның екінші кезеңі Сырдария өзенінің негізгі саласы болып табылатын Нарын өзенінің жоғарғы сағасынан басталады. Бұл ара – осы меридианда Семенов сапарының ең шырқау шегі. Одан әрі менің алдымда әлі зерттелмеген, адам аяғы баспаған мүлде меніреу *terra inkognita* өңірі жатты,» – деп жазды Шоқан. Уәлиханов саяхатының бұл кезеңі өте-мөте жемісті әрі географиялық жаңалықтарға толы.

Шоқан Уәлихановтың қалдырған мұрасы осындай бір ғажайып қазақ ұлының ғылымға жан-тәнімен берілген саяхатшы, әрі ғалым екендігін дәлелдейді. Шоқан сапар кезінде, қиын-қыстау жағдайларда ата-бабасына тән асқан батылдық пен ержүректілік танытты. Өзінің жан-жақты дарындылығы, тапқырлығы, еңбекқорлығы арқасында ол өз дәуірінің өте білгір де парасатты саяхатшы-географы, тамаша дипломаты дәрежесіне көтерілді. Зерттеген жерлерін дәлме-дәл баяндау, Орта Азия халықтарының тұрмыс-салтын, әдет-ғұрпын бүге-шігесіне дейін суреттеу жөнінде Шоқан шоқтығы өзінің көптеген замандастарының еңбектерінен әлде-қайда биік тұр. Әсіресе Орта Азия мен Қазақстан халықтарының этнографиясын, материалдық және рухани мәдениетін танып-білуге Шоқанның сіңірген еңбегі орасан зор. Сондықтан да өз халқының жарқырап тұрған жұлдызы болған ол өз

заманының аса көрнекті ғалымдарының арасында тарих ұсынған лайықты орында тұр.

Шоқан туралы жарық көген кітаптар көп-ақ. Солардың бірі – «Тамаша адамдар өмірі» сериясымен 1983 жылы Мәскеуде шыққан И. Стрелкованың «Шоқан Уәлиханов». Ол кітап былай басталады: «Қазақ халқының Шоқаны болмағанын жүрегіңізді сәл тоқтатып, бір сәтке болса да елестетіп көріңізші. XIX ғасырдың орта шені орны толмастай ойсырап қалар еді. Ресейдің, Сібірдің, Қазақстанның мәдениеті жүдеп сала берер еді. Бірақ ол болған. Ол сонау түнектен, алыстан, мұнара бөленген қарлы шыңдар арасынан көзге ерекше көрінеді. Уақыт кемесі бізді олардан алыстатқан сайыс сеңгірлер бір-біріне жақындай, иықтаса түскендей».

Бәріміздің де Ұлы Шоқанға беретін бағамыз осындай.

ІІІ СЕКЦИЯ

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ МЕН ӨНЕР МӘСЕЛЕЛЕРІ

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЖӘНЕ ОНЫҢ СУРЕТ ӨНЕРІМЕН БАЙЛАНЫСЫ

*Мәрден Арайлым Боранбайқызы
Т. Әубәкіров атындағы негізгі орта мектебі*

Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов 1835 жылдың қараша айында қазіргі Қостанай облысы, Құсмұрын бекінісінде дүниеге келген. Шын есімі – Мұхаммед-Ханафия. Бірақ, Мұхаммед-Ханафия деп кейбір құжаттарда жазылатыны болмаса, ол бүкіл ғұмыр кешкен өмірінде Шоқан есімімен танылып, Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов болды. Балалық шағы негізінен Құсмұрын бекеті мен Сырымбет тауының бауыры Көкшетауда өткен. Жастайынан халықтық өлең-жырларды, аңыз-әңгімелерді қызыға тыңдап өскен болатын. Ол 12 жасында Омбыдағы кадет корпусында оқиды. Оқуға әкеліп түсірген сол кезде қазақ істерін басқарушы тілмаш В.И. Добшинский деген адам. Осы кадет корпусының оқушылары екі топқа бөлінген: бірінші топта рота яғни онда тек байдың балалары оқыған. Екіншісі эскадрон деп аталған. Онда тек қана қазақ-орыстардың балалары оқыған. Шоқан хан ұрпағы бола тұрса да эскадрон тобына алынады. Қанша кемсітушілік болса да мойымай батылдық танытып оқыған әрі қарай жалғастыра түскен. Осы кезде әкесі Шыңғыспен бір училищеде бірге оқыған Н.Ф. Костылецкий оған Гоголь мен Фирдоуси, Пушкин мен Низами есімдерін таныстырып, шығыстанушы дәрежесіне жетуіне себепші болған. 1847 жылдың күз айында әкесінің араласатын достарының көмегімен Омбы қаласындағы кадет корпусына оқуға түседі. Оқып жүрген жылдары курстастарынан өзінің білімі мен зеректігі жағынан озып отырған. Оның бір дәлелі кадет корпусында бірге оқыған досы, этнограф-ғалым Т.Н. Потанин: «Корпуста ой-өрісі, білімі жағынан Шоқан тез өсті, орыс жолдастарын басып озып отырды. Оған талайлар-ақ, назар аударды. Ол сондай қабілетті еді, өзінен екі жас үлкендердің класындағыларды да білім, идея жағынан басып озды» – деп жазған болатын. Осы Омбы кадет корпусын 1853 жылы аяқтаған. «Атты әскер корнеті» атағын алған. Ол осы атақпен сібір қазақ-орыс әскерінің 6-атты әскер полкінде қызмет атқарған. Одан кейін 1861-1862 жылдары Санкт-Петербург қаласында университетте тарих-филология факультетінде дәріс тыңдаған. Құсмұрында ауыл мектебінде оқып, хан әулетінің дәстүрі бойынша араб, шағатай тілдерін жетік меңгеріп алған, жан-жақты даму үстінде болған ұлы тұлға.

Қазақтың ұлы ғалымы, ағартушы, шығыстанушы, тарихшы, географ Шоқан Уәлиханов осы салалардан бөлек сурет саласына да зор үлес қосқан.

Шоқан Уәлихановтан қалған мұраның бірі – бейнелеу өнері саласындағы туындылары еді. Шоқан жақсы суретші болған. Ол негізінен портрет, пейзаж және халықтың тұрмыс-салтын бейнелеген, қағаз бетіне түсірген. Ол өзі жазған шығармаларын суретпен толықтырып отырған, суретке көбінесе акварель, майлы бояумен, арасында тушь, қалам, сиямен жұмыс істеген. Ол сурет салуды арнайы үйренбесе де өзіндік қолтаңбасы бар шебер суретші болған. Бұл Шоқанның табиғи дарынының ерекше бір қыры екенін байқауымызға бірден-бір дәлел. Қазіргі уақытта Шоқаннан бізге мұра боп 150-ге тарта суреті қалған.

Шоқаның бала күннен сүйіп атқарған жұмысы осы сурет салу еді. Ол он екі жасында «Жатақ» атты сурет салады. Бұл Шоқанның алғашқы туындысы еді. Осы алғашқы туындысында киіз үй мен түйеші баланы өте анық бейнелейді. Ал нағыз суретшілікті Кадет корпусында оқыған жылдары А. Померанцев деген оқытушысы үйреткен. Шоқан он бес жасында «Шақырымдағы бағана» атты суретті осы А. Померанцев тапсырмасымен салған. Кейін екеуі бірге ауылдарды аралап, біреуі қарандашпен, екіншісі акварельмен сурет салған. Шоқан мен А. Померанцев туралы академик Әлкей Марғұлан: «Олар өмір бойы дос болып өтті. Олардың идеялары жақын екендігі кейінірек бірігіп салған суреттерінен көрінді» – деп жазған болатын. Оған дәлел: Шоқан мен А. Померанцевтің Үлкен орда сұлтаны Мамырхан Рүстемовты бейнелегенін айтуымызға болады. Бұл екі кісінің салған суреттерінің бір-бірінен бар айырмашылығы – суреттерінің салынған уақытын әр түрлі көрсеткен. А. Померанцев 1851 жылды, ал Шоқан 1856 жылғы уақытты көрсеткен. Шоқан бейнелеу өнерімен қоса сәулет өнері саласында да біраз жұмыстар жасады. Өмір сүріп жатқан халықтардың тұрмыс-тіршілігін, үйлерін, салт-дәстүрін зерттеп, оның үлгісін жасап, өте ұқыптылықпен, шынайы көрсете білді. Мысал ретінде айта кететін болсам: Сарысу өзеніндегі Жұбан-ана, Айболат және Нұра өзеніндегі Бұтағай ескерткіштерін бейнелегенін айтуға болады. Осылардың ішіндегі күрделісі – Айболат мазары болды. Шоқан бұл мазардың сыртқы құрылысын ғана бейнелеп қоймай, оның интерьерінің тікбұрыш бейнесінен шеңбер бейнесіне айналуын штрихпен көрсете білді. Бұл мазар сол кездегі құрылыс талабына сай орындалған жоба болды. Осы мысалдар арқылы-ақ сол кезеңде талапқа сай сәулет мамандығын меңгергенін байқауымызға болады. Шоқанның еңбектерін зерттеген тарихшы Әлкей Марғұлан оның сурет және сәулет саласындағы жазбаларын мынандай жеті топқа бөледі:

1. Жас кезінде салған суреттері;
2. Қазақстан мен Қырғызстан мәдени және археологиялық ескерткіштердің суреттері;
3. Қазақтардың, қырғыздардың, ұйғырлардың тұрмысы мен салтына қатысты суреттер;
4. Ыстықкөл экспедициясы суреттері;
5. Құлжа сапарынан туған суреттер;
6. Қашқар экспедициясы суреттері;
7. Замандастар портреттері.

Сөзімді қорытындылай келе айтарым, Шоқан Уәлихановтың суретшілік өнері әлі де толық зерттеліп болмаған. Келешек ұрпақ ғалымның қалдырған туындыларынан сабақ алса екен деймін. Себебі: Қазақ топырағында ағартушылық идеяның туын алғаш көтерген Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов аз ғұмырының ішінде біраз құнды деректер, құнды материалдар қалдыра білген, қабілетінің ғажайып жақтарын көрсетіп, нақты іс-әрекетімен өзің дәлелдеп кеткен тұлға.

Әдебиеттер:

1. «Тарихи тұлғалар» кітабы. – Алматы кітап баспасы, Б. 103-105
2. «Сен білесің бе?» энциклопедиясы. – Аруна баспасы, 588 б.
3. Ғабит Мүсірепов «Шоқан және өнер» – Алматы кітап баспасы, 423 б.
4. Марғұлан Ә.Х. «Шоқан Уәлихановтың өмірі мен қызметі»; «Таңдамалы» – Алматы кітап баспасы, 423 б.

ШОҚАН МҰРАСЫ – ҰРПАҚҚА МҰРА

Омарова Гаухар Зейнелгабденовна

Ш. Уәлиханов атындағы №1 жалпы білім беретін мектебі

Көркем ойдың тарихи маңызын терең ұғынып, оны ғылыми зерделеген Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың еңбектерін жан-жақты, жүйелі зерттей түсуді уақыттың өзі талап етіп отыр. Ғалым шығармалары дәуір рухымен үндес, пікірлері күні кеше немесе дәл бүгін айтылғандай тың, құнды. Әдебиетімізді, тарихымызды, мәдениетімізді терең түсіндіруді көздеген ұлы ғалым өзі бас болып, сол әдеби мұрамыздың шынайы мәнін ғылыми негіздеуге арналған зерттеулер жазды. Қазақтың халық поэзиясына алғаш теориялық талдау жасады. Ұлттық әдебиеттану ғылымының негізін қалады.

Ш. Уәлихановтың өмірі мен шығармашылық қызметі туралы аз жазылған жоқ. Сырттай қарағанда бәрі де зерттелген сияқты. Әйтсе де, ғалымның төл әдебиеттануға тікелей байланысты еңбектерінің әлі де ашылмаған қырлары жеткілікті. Тап мүддесі дейтінді желеу еткен отаршылдық пиғыл Шоқан шығармаларынан да кемшіндік табуды талап еткен кездер болды. Кеңестік шектеу саясаты ұлттық әдебиеттану ғылымының дамуына, сондай-ақ, шоқантануға да зиянын тигізді. Қазан төңкерісіне дейін жарияланған қазақ басылымдарындағы Шоқан жайлы материалдар кеңестік дәуірде пайдаланылмады, сынға ұшырады. Алаш арыстарының ол туралы жазғандары ескерусіз қалды. Ғалым жоғары бағалаған «Едіге» жырын сөз етуге тыйым салынды. Оның шығармаларының ана тілімізде толық жарық көрмей, түрлі сылтаулармен бүркемеленіп келуі де талай құпия қатпарлардан сыр аңғартса керек. Бүгінде көне жазбалар, пайдалануға тыйым салынған әдебиеттер жарық көре бастады. Оларды

Ш. Уәлихановтың әдеби мұрасын талдау барысында кеңінен пайдалануға, сөйтіп, оқымыстының ғылыми еңбектерін тиянақты зерттеуге мүмкіндік туды. Шығыс ойшылының жан-жақты ғалым болғанын замандастары ерте таныды. «Современник» журналы 1864 жылғы 102-нөмірінде «Ш.Уәлихановтың қабілеттілігі және жігерлілігі сонша, Сібірде тұратын бұратана халықтар арасында бұрын-соңды ондай адам болған емес», деп жазды. Қашқар сапарынан алып қайтқан аса мәнді деректерінің 1860-1861 жылдары орыс, неміс баспасөздерінде жариялануы, «Жоңғар очерктерінің» және Қытайдың батыс өңірі жөніндегі шығармаларының 1865 жылы ағылшын тілінде Лондонда басылып шығуы ғалым есімінің кең таралуына септігін тигізді. Батыстың зиялы қауымы қазақ оқымыстысын «Ресей туралы ғылыми танымдар мұрағаты» журналының (ағылшын және неміс) басылымдары арқылы білді. «Абылай» атты мақаласы орыс ғалымдары мен әдебиетшілері құрастырған, 1861 жылы шыққан «Энциклопедиялық сөздікте» басылуының елеулі мәні болды. Француз географы, әлемдік жиһангер Элизе Реклю «Жер және адам» деген он тоғыз томдық еңбегінде Шоқанның есімін П.П. Семеновпен қатар қойды. П.П. Семенов-Тяньшанский, Г.Н. Потанин, Н.М. Ядринцев, А.К. Гейнс және басқа да көрнекті адамдар Ш. Уәлихановтың дарындылығын, өз ұлтын, оның әдеби мұрасын ерекше қадір тұтқанын естеліктерінде, мақалаларында атап көрсетті. Замандастары Ш. Уәлихановтың негізгі шығармаларын 1904 жылы Петербургте шығатын Орыс география қоғамының 29-томында жариялады. Оның жарыққа шығуына академик, профессор Н.И. Веселовский ерекше үлес қосты. Ұлтының ұлылығын әйгілеген ұлы ғалым үш жүздің басын қосқан даңқты Абылайдың шөбересі. Оның бойындағы асыл қасиеттер түркі халықтарының үзілмей келген салт-дәстүрінің, рухани болмысының, өскен ортасының жемісі. Ол дала әуеніне, ана тіліне, түркілердің елдігі мен ерлігіне әлдиленіп өсті. Бабаларымыздың өсиетнамасын, елін, жерін, тілін сақтауға алтын арқау, аялы өзек болған фольклорды қадір тұтты. «Едіге» жырының үш нұсқасын өзара салыстырып, жаңа нұсқасын жасаған. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын да сол кезде қағаз бетіне түсірген. Елінің тарихын, ауыз әдебиетін, этнографиясын, экономикасын жетік білген зиялы әкесінен болашақ оқымысты зор ғибрат алған. Шыңғыс – төңірегіне әйгілі ақын, әнші, жыршыларды топтастыра білген ірі тұлға. Жыршы, жыраулардың сезім толқытар толғаулары, сал-серілердің кең жазираны тербеген асқақ әндері, билердің сөз шарпысу көсемдігі, шешендік мектебі, күйшілер сарыны – бәрі балғын Шоқанның қиялын самғатты, халықтың рухани қазынасынан ерте сусындауына негіз қалады. Шоқанның ақылы ерте толысты. Өскен ортасының тылсым тіршілігіне, арғы-бергі тарихнамасына ден қойды. Үстем ұлттардың саны аз халықтарға жасаған қиянаттарын, арандату әрекеттерін көріп өсті. Ол өмір сүрген тұс патша өкіметі қазақ жерін түрлі бекіністер арқылы құрсаулаған, елдің ақыл-ойын, ерік-жігерін тежеп, адамдарды иманнан, салт-дәстүрден, рухани байланыстан жұрдай етуге бағыт ұстанған қатыгез кезең болатын. Әйтсе де, сол қиын-қыстау кездің өзінде 300-дей ғылыми еңбек жазған біртуар зерттеуші шығыстану, түркітану әлемін

кеңейте түсті. Ғалымның шығыс, батыс халықтарының көптеген тілін білуі әртүрлі қайнар көздерге сүйене отырып, көне жазбаларды, жылнамаларды салыстыра зерттеуге, тарихи шындықты ашуға мүмкіндік туғызды. Шоқан өз ойын нақты дәлелдеу үшін Орта Азия халықтарының тарихын көп зерттеген Жолбарыс әулетінен шыққан Әбілғазының «Түрік шежіресі» атты белгілі кітабына жүгінеді. «Түрік шежіресін» толықтыра түсу мақсатында ол «Қазақ шежіресі» еңбегін жазады. «Қазақтардың көшпелі еркін тірлігі Азияда дүниеге келіп, дамығаны күмән туғызбаса керек. Олай дейтін себебіміз, орыс жылнамалары (Псков жылнамалары) біздің сөзімізді растайды», деп баяндайды да, сол кездегі көптеген авторлардың еңбектеріне шолу жасайды, олардың деректерін шежірелермен салыстырады. III. Уәлихановтың мұрасынан халық ауыз әдебиетінің барлық нұсқаларына байланысты ойлы тұжырымдарды, тың мағлұматтарды табуға болады. Талантты ғалымның «Бұқардың Абылайға айтқаны», «Абылай туралы жырлар», «Шора», «Орақ» жырлары, «XVIII ғасыр батырлары туралы тарихи аңыздар», т.б. шығармалары қазақ әдебиеті тарихына қатысты көлемді зерттеулер болып табылады. Ал атақты «Жоңғар очерктері», «Қырғыздар туралы жазбалар» сияқты шығармаларының көптеген беттері қазақ әдебиеті мәселелеріне арналған. Әлемдік әдебиет пен мәдениеттен мол хабардар болған Шоқан қырғыз елінің «Манас» жырына айрықша көңіл бөледі. «Манасты» өркениетті елдерге тұңғыш таныстырушы, жырдың ең құнды бөлігін алғаш орыс тіліне тәржімалаушы III. Уәлиханов екенін мақтан етуге тиіспіз. Шоқан «Манастың» этнографиялық маңызына зор мән беріп, оның әрбір жыр шумақтарына, сөздеріне, кісі, жер, су аттарына, олардың ғылыми дұрыс жазылуына ерекше көңіл бөлген. «Едіге» жырын, «Қозы Көрпеш – Баян сұлуды» жазып алғандағы тәсілдерін ғалым «Манаста» да шебер қолданған. Ғалым аса қабілетті жыршылар мен жыраулардың өміріне, ол туралы айтылған естелік аңыздарға айтарлықтай мән берген. Ол «XVIII ғасыр батырлары туралы тарихи аңыздар» деген мақаласында Бұқар жырауға қатысты біраз мағлұматтар келтіреді. Жыраудың Абылай алдында айтылған өлеңінің аудармасын жасайды. Сөйтіп, Бұқар жырауды орыс оқырмандарына тұңғыш рет Шоқан таныстырады. Ақтамберді жыраудың шығармашылығына да көңіл бөледі. Абылай заманындағы, одан арғы дәуірлердегі халық даналығын бойына сіңірген Шал ақынның қабілетін жоғары бағалайды. XVIII ғасырда өмір сүрген қазақ ақын - жырауларының ішіндегі көрнектілерінің бірі Тәтіқара ақынның бір өлеңін Шоқан жолма-жол орыс тіліне аударған. Өлеңнің қысқаша мазмұны жоңғар басқыншыларына қарсы күресті суреттеуге негізделген. Елді ерлікке жігерлендірген Тәтіқара шығармаларын Шоқан қаһармандық дастаны деп білген. III. Уәлиханов импровизаторлық өнердің тамаша көрінісі өнер сайысы үстінде, айтысқа түскен шақтарда, белгілі бір ақындардың өзара білім салыстыруы, тапқырлықтары мен шешендіктерін ортаға салуы тұсында айқын аңғарылатынына көңіл бөледі. Ақындар айтысының үлкен өнер екенін жоғары бағалай келіп, Орынбай, Шөже, Жанақ, Түбек айтыстарына ерекше тоқталады. Кезінде есімдерін III. Уәлиханов құрметпен атаған Асан Қайғы,

Бұқар, Тәтіқара, Шал, Ақтамберді, Орынбай, Шөже, Жанақ, Түбек, т.б. тарихи тұлғалардың жыр-толғаулары, асыл сөздері бүгінде ұрпақ кәдесіне жаратылуда. Төл әдебиетіміздің тарихын ғасырлар қойнауына тереңдете түсуде. Шоқан XVIII-XIX ғасырларда, Абылай заманы тұсында ерекше дамыған тарихи жырларға елеулі мән берген. Ғалымның «XVIII ғасыр батырлары туралы тарихи аңыздар» еңбегінде тарихи жырларда, аңыздарда есімдері зор сүйіспеншілікпен айтылатын тарихи тұлғаларға, олардың қаһармандығына ғылыми дәлдікпен көркем барлау жасаған. Шоқан Уәлихановтың бұл шығармасы – әдеби тілмен, айтарлықтай дарындылықпен жазылған, он төрт тармақтан тұратын ғылыми, тарихи очерк. Оның көтеретін жүгі, берер мағлұматы қайсыбір «роман», «повесть», деп айдар тағылып жүрген қалың кітаптардан әлдеқайда салмақты. Қорғасыннан құйылғандай шып-шымыр, көлемі шап-шағын осы бір алтын қазыналы туынды әзірге өз бағасын ала қойған жоқ. Енді, мүмкіндігімізше, осы тарихи очерктің жазылу ерекшелігіне көз жіберіп көрейік. Тарихи жазбалардың, көне жырлардың баяндағанын білікті қарттардың айтқандарымен үнемі салыстырып қарап, шындыққа ең жанасымдысын өз шығармашылығында барынша іріктеп, талғап пайдаланатын ғұлама ғалым XVIII ғасыр батырлары туралы еңбегінде де осы ізденімпаздығын толық сақтаған деп білеміз. Абылай тұсындағы кезең қазақ жырларында ерлік заманы ретінде жырланатынын әділдікпен бағалаған ұлы зерттеуші халықтың ар-ожданы, елдігі тезге түскен осы бір алмағайып дәуірдің нақты көрінісін көркем тілмен беруді көздеген. Шығармада отыздан астам тарихи адамның аты аталады. Бәрі де өзді - өз ерекшеліктерімен қысқаша болса да дараланып суреттелген. Олардың екеуі жырау (Бұқар, Тәтіқара) – ел басына күн туған қысылтаянда халықты рухтандырушы, батырларға күш-қайрат қосушы ақылгөй кемеңгерлер. Екеуі би (Қазыбек, Ерден); қазақ ханы Абылай мен жоңғар (ойрат) ханы Галдан-Церен; өзгелері кілең ел қорғаушы асқан батырлар, бұған қоса жауынгерлер, бұқара халық... Шоқан осылардың арасынан бес-алтауын басты кейіпкер дәрежесінде ерекшелейді. Олар: Абылай, Байғозы, Жәнібек, Баян, Жантай, Галдан – шығарманың негізгі желісіне қатысып отырады, сөйтіп, әр қырынан танылады. Оқиға жоңғар шапқыншылығына қарсы алдын ала аттандырған 1000 адамдық барлаушылардың кешігуінен, олардың тағдырына алаңдаған Абылайдың жанындағы Бұқар жырауға тіл қатуынан басталады. Барлаушылар екі топқа бөлінген: оның бірін – Қанжығалы қарабұжыр Жантай батыр, екіншісін – Қанжығалы қарт Бөгенбай батыр бастап кеткен. Шоқан Абылайдың ұйымдастырушылық батылдығын да, қайғыра-қуана білетіндігін де шебер береді. Бірде қытаймен арадағы соғыста Абылайдың қолы сирей бастайды. Хан жауынгерлерінің қайратсыздығына налып, қатты күйзеледі, ашу шақырады. Сонда оның ақылмандарының бірі Тәтіқара жырау топ жарып, қалың қолға рух беретіндей жалынды сөздерді барынша зор шабытпен бората жөнеледі: «Жаудан «қашу» жақсы сөз емес, Абылай және оның қолы кейін бұғып қашқан жоқ, тек бұрылыс кетті. Бәсентиін Сырымбет оқ жаудыра шегінді... Қашқаннан ақыл сұрама! Асығыс түбі – өкініш!.. Уақ Баянның қарсыласын жайратқан онды-солды қимылына осындағы бәріміз де

куә болдық...», дейді. Жыраулар бейнесі, олардың тапқырлығы, Қаз дауысты Қазыбек сияқты билердің кемелді парасаттылығы бұл еңбекте келісімді шешім тапқан. Абылай үлкен айқастарда, шешуші сәттерде жекпе-жекке өзі де шығып отырғаны белгілі. Жоңғарлармен соғыста Галдан - Цереннің ұлы Шарышты жекпе-жекте өлтірген Абылай тұтқынға түседі. Онымен бірге бірнеше би, атығай руының атақты батыры Жапақ сүйікті баласының қазасына қайғырып отырған Галданның алдына әкелінеді.

– «Менің ұлымды қай жерде өлтірдің? – деген сауалға Абылай:

– Кінә маған тағылғаны болмаса, сенің балаң Шарышты өлтірген халық, халықтың еркі мен арқылы орындалды, – деп жауап береді.

Галдан: – Үш ордадағы барлық батырлардың ішінен ең құрметтейтінің кім? – дегенде, Абылай:

– Өзінің 90 тұтқынын Галданды сөзбен жеңіп босаттырған қаракесек Қазыбек пен үйінде отырып жауының үрейін алған, сөйтіп, өз тұтқындарын қайтартқан уақ Деріпсалы мақтауға лайық; ал байлығы, ерлігі, мінезділігі жөнінен бәсентиін Малайсары батыр мен ақылдылығы, қаһармандығы бойынша уақ Баян батыр бәрінен де жоғары тұрады, – дейді.

Галдан: – Қандай мемлекет басшысы басқалардан жоғары? – деп сұрағанда, Абылай іркілместен:

– Қондакер, орыстың ақ патшасы, Еженхан, Галдан, одан кейін мен өзім», – дейді. Сөйтіп, қазақ елінің басқа елдермен терезесі тең болған кезін еске түсіреді, тұтқындамын-ау деп ықпайды. Мұндай диалогтардың көркем шығармаға тән екені аян. Ғылыми диалогтың асқан шеберлері Аристотель, Платон, Сократ, Геродот... еңбектерін құныға оқыған Шоқан өзінің тарихи очеркінде бұл тәсілді аса ұтымды қолданған. Қашқан торғауыттардың соңғы жортуылына қарсы күрес халық аңызында «Шаңды жорық» деген атпен белгілі. Оған сансыз көп адам қатысқан. Хан өзінің орнында қозғалмай тұр; ол басқа батырлардың көңіліне келетініне карамастан, ержүрек Баян батырды тағатсыз күтуде. Ақырында 540 адамымен оралған ол ханның алдына келіп: «Қайда, не бұйырасың, мен орындаймын», дейді. Хан халыққа арнап: «Міне, менің Баянды неге ұзақ күткенім», деп түсіндіреді. 500 әскерімен 10 мың қалмаққа қарсы тұрған Жантай батырдың қаһармандығын, өлер алдында атынан түсіп баласы Тоқышқа бергенін, тірі қалған 8 адамға: «Үйге қайтыңдар, мен жауымды тосып қалайын», деп барып құлап түскенін естігенде, Абылай: «Қайран қайыспас қара болатым-ай!», деп көзінің жасын тия алмайды. Бұл басшы мен батырдың, батыр мен халықтың арасындағы мүдде бірлігін танытар көркем шешім. Қобыз бен домбырасын арқалап жүріп, суырып салып өлең айтатын оғыз-қыпшақ заманынан келе жатқан дәстүрді жалғастырушы қазақ ақындарының өнерін барынша құптаған Шоқан халық ауыз әдебиетінің бай мұраларын келешек ұрпаққа жеткізуде жыршы ақындар мен жыраулардың еңбектері ерекше болғанын жоғары бағалайды. Жыршы ақындарды өз заманының тамаша оқиғаларын мәңгілік өлместей етіп халық есінде қалдырушылар, деп біледі. Қазақ ауыз әдебиетіндегі өлең-жырларды жеткізушілерді «біздің Бояндар», деп атайды.

«Боян», «рапсод», «сага» атауларын Ш. Уәлиханов қазақ әдебиеттану ғылымында тұңғыш қолданған. Қазақ жыршыларының бір түрін Шоқан «бард» деген. Бұдан ғұлама-ойшыл ғалымның орыс, Еуропа әдебиеттеріне де жетік болғаны аңғарылады. Өйткені, «Боян» орыс әдебиетінде «жыр атасы» деген ұғым білдіреді. «Игорь жасағы туралы сөзді» Боян шығарыпты-мыс дейтін аңыздары да бар. Боянға қазақ эпосында Сыпыра жырауды мегзеген Шоқан Уәлиханов XIV ғасырдан бері есімі таныс Сұрғылтайұлы Сыпыра жырауды қыпшақ руынан шыққан, ұзақ ғұмыр кешкен, тарихта ноғайлы жырларын туғызған жыршы, дейді. Ал бардқа Тәтіқараны жатқызады. Еуропада (әсіресе, Ирландия мен Шотландияда) «бард» аталатын жыршылар біздің дәуіріміздің алғашқы кезеңінен (II ғасырдан) белгілі екенін ескерсек, Ш. Уәлиханов төл әдебиетіміздің маңызын түсіндіруде әлем әдебиетінен дәл сондай салыстырма ұғым беретін сөздер тапқанына риза боламыз. Эпостарымыздың қаһармандарын ғалымның кейде француз жырларындағы бас қаһарман Роландқа теңеуі де тегін болмаса керек. Роланд – тарихи адам. Қазақ эпостарының да қаһармандары негізінен тарихи адамдар. Тарихи жағынан алғанда, дейді ойшыл, халықтың ақындық рухы қызғылықты, өйткені, біріншіден, жыршы ақындар өткендегі батырлардың ерліктерін жырлайтын атамзаманғы көне поэмаларды бастапқы қалпын бұзбай әкелген. Екіншіден, әр дәуірде өмір сүрген жыршы ақындар өз заманында болған оқиғаларды бір тақырыпқа біріктіріп, бір кейіпкердің бойына сыйыстырып, халық жадынан өшпестей етіп жырлаған. Үшіншіден, әдет-ғұрыптың, мақал-мәтелдердің, халық құқығының жиынтығы болып табылатын бұл поэмалар халықтың өткен тарихы мен рухани өмірін бейнелеген, белгілі тарихи мағлұматтарды толықтыруға мүмкіндік берген, деп атап көрсетті. Шоканның «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын кереметтей қастерлегені соншалық, ол «Ыстықкөл сапарының күнделігінде»: «Өз басым Аягөзге таңдай қағып, таңырқап қатты құмартамын. Бәлкім, бұл айдай ару Баянның алтын айдарлы Қозы Көрпешке ғашықтығы жөніндегі жыр-дастанның әсері болар. Ол оқиғаның осы өзеннің бойында өтуінің маңызы аз болмаса керек», деп жазған. «Біздің халқымыздың көркемдігі жағынан қалыспайтын, өскелең әдебиеті бар; бұл әдебиет Шығыс халықтарының өлең-жырларынан гөрі, индо-герман өлең-жырларына жақынырақ. Ақырында, мұның бәрінен маңыздысы сол – біздің қоғамдық өркендеу формаларымыз жоғары, мәдениетті дамудың нәтижесімен көбірек ұқсас келетін жасанды емес дәрежеде тұр»; «Көне жыр-дастандардың сол өз қалпында, ұшы-қиыры жоқ даланың бір шетінде айтылатын шығарманың оқиғасы боз даланың екінші бір шетінде айна-қатесіз қайталануы таңдандырмай қоймайды. Көне түрі, салт-сана, әдет-ғұрыптың қаймағы бұзылмаған қазақтарда, өмірдің бар саласын қамтитын оқиғалармен байланысты адам аттары, жер-су аттары, т.б. есте сақталып, атадан балаға жалғасып жатады. Осы тарихи мәні бар мол мұраны біреулер ауызша, домбырамен сүйемелдеп әндетсе, енді біреулер мынау сонау замандарда жасаған пәленше деген күйшінің аты өшпес күйі еді деп, сыбызғыда ойнап, қобызда тартып, өнерлі адамдардың аты ел-жұрттың есінде мәңгі қалып қоюына себепші болады». Міне, ұлы тұлға әдебиет –

халықтың жаны, құлақ-күйі, ар-ожданы, зор байлығы, елдігінің белгісі, одан «халықтық рух, ұғым, әдет, өмірлік кейіп» көрінеді, деп білді ойшыл. Тұтас алғанда, Шоқанның шығармашылық мұрасы – бүтіндей бір дәуірдің шежіресі. Оның еңбектерінен парасатты журналистің, байқампаз жазушының және сезімтал очеркистің қабілетін жиі кезіктіресіз, үлкен суретшіге тән шеберлікті аңғарасыз. «Тянь-Шаньды зерттегенде: жан-жағымызда басын аппақ қар басқан тау, төменде терең сай, оның сонау түкпірінде кіп-кішкентай көл көрінеді, қар жауып тұр, сұп-суық. Мен бұл күнделікті от басының сығырайған жарығымен қоста жазып отырмын», дейді ол. Шоқан Уәлиханов көне дәуір әдебиетін жетік білді. Ұлтымыздың рухани бай қазынасын, әдеби асыл мұрасын жинап, зерттеуде уақытын да, білімін де, қажет болған жағдайда денсаулығын да аямай жұмсады. Ол – көшпелілер өмірі бірде шалқып-тасыған, бірде бәсеңдеп-шөккен толқынды өзгерістерге толы екенін анықтаған, мұндай өзгерістер халқымыздың жадында әдеби туындылар арқылы өшпестей берік сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жеткенін ғылыми дәлелдеген білімпаз, біртуар ұлы тұлға.

Әдебиеттер:

1. Қарасаев Ғ. Ресей зерттеушілері Шоқан Уәлиханов туралы (XIX ғасырдың II жартысы) // Қазақ тарихы, 2009, № 1, Б. 35-37
2. Жолдасбеков М. Асыл арналар: Зерттеулер, мақалалар. // Астана: Күлтегін, 2012, 295 б.
3. Қазақ Совет энциклопедиясы, 3-т. // Бас ред. М.Қ. Қаратаев. Алматы: Қазақ Совет энцикл., 23 б.
4. Веселовский Н.И. Аққан жұлдыз // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы, 1 т. / 2 бас. – Алматы: Толағай групп, 2010, Б. 69-71
5. Қазақ Совет энциклопедиясы, 9 т. // Бас ред. М.Қ. Қаратаев. Алматы: Қазақ Совет энцикл., Б. 321-322
6. Потанин Г.Н. Ш.Уәлиханов туралы өмірбаяндық мәліметтер // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. 5 т. / 2 бас. – Алматы: Толағай групп, 2010, – Б. 340–363
7. Г.Н. Потаниннің Н. Веселовскийге жазған хаты (1893 жылғы 3 желтоқсан, Иркутск) // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы 5 т. / 2 бас. – Алматы: Толағай групп, 2010, Б. 220-221
8. Қазақ Совет энциклопедиясы, 12 т. / Бас ред. М.Қ. Қаратаев. Алматы: «Қазақ Совет энцикл.», 1978, 521 б.
9. Ядринцев Н.М. Шоқан Уәлиханов туралы естеліктер // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы, 1 т. / 2 бас. – Алматы: Толағай групп, 2010, Б. 81-84
10. Ядринцев Н.М. Орыс шығысындағы бұратаналардың оқу-ағарту ісі // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы, 5 т. / 2 бас. – Алматы: Толағай групп, 2010, Б. 283-284

ҰЛТ ЖАНАШЫРЫН ТОЛҒАНДЫРҒАН ӘДЕБИЕТ

*Тұрысбек Нұрдана Дәуренбекқызы
Ы. Алтынсарин атындағы гимназия*

Сындарлы тарихтың бетінде өзіндік қолтаңбасын қалдыра білген қазақтың ғұлама ғалымы Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов, аз ғана ғұмырында аса құнды академиялық еңбектер жазып, артына мол ғылыми мұра қалдырған дарынды Алаш азаматы. Шоқан Шыңғысұлының көп салалы, әр қырлы бай мұрасы, оның дүниетанымы, қоғамдық, философиялық, ағартушылық, демократтық көзқарастары биік деңгейде болғанын танытады. Жомарт табиғат Шоқанды дарын мен таланттан кенде қылмаған. Ағартушының әр еңбегі ұлт тарихында өз алдына бір төбе, тотықпайтын, тозбайтын асыл мұра, ғажап туынды. Заманында дүниежүзілік ғылымға елеулі үлес қосқан Ш. Уәлихановтың терең мазмұнды еңбектері, өзінің асыл тұлғасы мен жарқын бейнесі тарихтың әр кезеңінде жоғары бағаланды. Ол туралы замандастары жан тебіренерлік жылы лебіздер қалдырды. Әсіресе дүние жүзі мәдениеті ордаларының бірінен саналатын Петербургты дүр сілкіндіріп, «Ғажап ғалым», «Жас данышпан» атанған Шоқанға берілген бағалар биік, өте асқақ еді. Ұлт жанашырын ғылымның ұшар биігіне көтеріп, шалқар дариясына қондырған екі қайнар көзді байқауға болады. Бірі – қазақтың өз топырағына біткен ойшылдық, ақындық қасиет еді де, екіншісі Шоқан оқып біліп алған мектеп пен орыс достары [1: 289].

Географиялық көптеген кітаптардың авторы, жазушы С.Н. Марков Орта Азияның атақты зерттеушісі Ш. Уәлиханов туралы баяндайтын «Шындарға бет алғандар» («Идущие к вершинам») деген тарихи-географиялық повесті. Повесте XIX ғасырда Орта Азияны мекендеген халықтар мен тайпалардың өмірі мен тұрмысы, салт-дәстүр, әдет-ғұрпы жазылған және Верный қаласына ерекше тоқталып, оның болашағының үлкен екендігі туралы әңгімелейді. С. Марков өзінің жас ғалым – қазаққа деген сүйіспеншілігін мына өлең жолдарымен білдіреді [2: 164]:

*Чужая жизнь безжалостней моей
Зовёт меня... И что мне делать с ней?
Ведь можно лишь рукою Великана
В лазоревой высокогорной мгле
Куском нефрита выбить на скале
Рассказ о гордом подвиге Чокана.
Өлеңнің қазақша мазмұны [3]:
Қыршын кеткен басқа жанның өмірі
Шақырады мені өзіне...
Не істесем екен енді мен жай табу үшін көңілі?
Тек Алыптың қолымен ғана
Жартасына жақұт таудың шыңы асқақ
Шоқанның ерен ерлігі жайлы әңгімені
Асыл тастармен ғана жазуға болады оны растап.*

Тумысынан жыр-күйге әуес Шоқан – қазақ халқының әдебиетіне кең талдау жасап, жеке жанрларына анықтама берген тұңғыш әдебиет зерттеушісі. Жазушы қаламынан туған: «Қазақтың халық поэзиясының формалары жөнінде», «Тәңірі», «Оңтүстік Сібір тайпалары тарихынан», «Жоңғария очерктері», «Қазақ арасындағы шамандықтың қалдықтары», «Қырғыз жайында», «Профессор И.Н. Березинге хат», «Профессор И.Н. Березиннің «Хан жарлықтары» атты кітабын оқығанда», «Жамиғат-тауарихтан», «Тарихи - Рашидидден», «XVIII ғасырдың батырлары жайындағы тарихи аңыздар», «Ұлы жүз қазақтарының аңызы» деп аталатын мақала – зерттеулерінен ғалымның әдебиет үлесіндегі биік талғамын, терең білімін аңғаруға болады. Шоқан өз халқының тарихын мәдениеті ерте танылған елдермен сабақтастыра сипаттайды: «Біздің халықтың бай және поэзиялық құны жоғары, реалистік әдебиеті бар. Ол шығыстың эпосына емес, индогермандық эпосқа ұқсайды», [4] – деп ой түйіндей келе, қазақтардың рухани байлығын цивилизациясы аса бай ірі елдермен жақындастыра қарастырады. Енді бір еңбегінде ол былай деп жазады: «Түрік тектес халықтардың ішінде поэтикалық қабілеті жағынан қазақ бірінші орын алды деуге болады. Шығысты зерттеуші ғалымдарымыздың арабтар туралы айтқан сөзі қазақтарға дәл келеді. Қазақтар да бәдәуилер сияқты жаратылысынан өлеңші және ақын» [5: 156]. Ұлттық психика-менталитет өнер саласында ерекше көрінеді, өйткені өнер адамдардың өз айналасын көркем түрде қабылдап алу ерекшеліктерін, біртіндеп қалыптасатын халықтың эстетикалық талғамдарын көрсететін қоғамдық сананың бір формасы. Ш. Уәлиханов этникалық мәдениет ескерткіштері тек көркем шығарма ретінде ғана емес, сондай-ақ тарихи алынған көркем ақпарат ретінде олар халықтың ақыл-ойының дәлелі болып табылады деп көрсетеді.

Шоқан рухани мұраның аса бай көріністерінен саналатын халық поэзиясы, эпикалық өнер үлгісі – жыр жайында өте құнды тұжырым жасаған. Шоқтығы биік шығармалардың ішінде халық ауыз әдебиетінің нұсқасы «Манас» зерттеуінің орны бөлек. Қырғыздың «Манас» эпосының Көкетай ханның өлімі мен асы деген бөлімін хатқа түсіріп алған. Қазіргі уақытта «Манас» эпосы әлемдік мәдениетке қосылған зор үлес ретінде бағаланады. Фольклорлық материалдар Шоқанға қазақ халқының рухани-мәдени байлығын терең зерттеп білуге негіз болды.

Атақты ғалым ауызша халық шығармашылығын екі түрге бөліп қарайды: ертегі мен халықтың шығу тегі туралы аңыздар және халықтың тарихи тұлғалары (ру басшылары, батырлар туралы) аңыз-әңгімелер, шежірелер. Эпоста және халықтық өзіндік танымның басқа формаларында ата-бабаны пір тұту көтеріледі. Ата-баба рухына сыйынудан ежелден келе жатқан әлеуметтік құндылықтар – отбасында ата-ананы, жасы үлкендерді сыйлау, қоғамдағы ел басқарушыларды құрметтеу салты келіп шығады. Ата-бабалар қауымдастық үшін әлеуметтік және өнегелілік идеалдар, яғни, мәдени құндылықтарды жасаушылар және қорғаушылар, соған ұқсауға тырысу мен мақтау-мадақтау үшін үлгі тұту болды. Адамның өмірлік циклы ата-баларымен кездесуге дайындық ретінде қарастырылды, сондықтанда

қазіргі пір тұтуларға қарағанда ол кездегі ажалға деген көзқарас мүлдем басқаша болды. Ажал онша қорқынышты емес, керісінше сонша құрметті саналды, қартаю ата-бабаларына жақындау, бастапқыға, мәңгілікке жақындау ретінде қарастырылды [6: 15].

Ұлт жанашыры осы зерттеу еңбегінде поэзияның формаларын; жыр, жылау (жоқтау), қайым өлең, қара өлең, өлең деп бес түрге бөліп, әрқайсысына жеке анықтама берген.

Қазақ халқы тудырған сөз өнерінің биік сапасын, өзіндік қасиет ерекшеліктерін халық әдебиетінің аса бай, арналы саласы – айтыс жанрынан байқауға болады. Айтыс – халқымыздың ежелден бері ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып жалғасып келе жатқан рухани қазынасы. Осы тұста кемеңгер жазушы М.О. Әуезовтің айтыс туралы: «Ауызша әдебиет ішінде айтыстан көп кездесетін өлең жоқ.... Бұл өлеңдер өте көп, көптігі жұрттың бәріне мәлім. Мәлім болмай жүргені де толып жатыр. Бұдан айтыс сөз қазақ ескілігінде өте жанды, өте қызулы, бағалы сөз болғанында дау жоқ», – [7: 135] деген ұлағатты сөзі ойға оралады. Күні бүгінге дейін халқымыздың ұлттық әдебиетінде, дәстүрлі өнерінде елеулі орын алып келе жатқан айтыс өнері, адамның құйылдыра жырлау, суырып салма ақындығы сияқты ой қабілетінің үлкен тапқырлығын, қиыннан қиыстырар хас шеберлігін ерекше қажет етеді. Мұндағы түйдек-түйдегімен айтылатын сөз нөсері, бұлтаруға ырық бермейтін ащы шындық, ұтымды дәлел, әзіл-шыны аралас өткір сөзбен қарсыласының қапысын тауып, оны кенеттен мүдіртіп тастау, беталды мақсатсыз айтылған пікір-таласының орын алмауы, өр сөзінің мірдің оғындай болуы – Шоқан айтқандай қазақтардың шешендік өнерге қабілетті өлең мен жырға икем келетіндігінің айқын айғағы.

Шоқан жалпы көшпелі халықтардың әрқайсысына да осындай қасиеттің тән екендігін атап көрсетеді: «Көшпелі елдердің қай-қайсысының болсын бір өзгешелігі – олар өлең, жырға бай, шебер келеді. Бәдәуилердің ақын келетіндігі Еуропа халықтарына әбден мәлім. Араб даласын кезгендердің бәрі де далада жалаңаш жүрген жас баланың өзіне берілген сұраулардың бәріне қисынды, ұйқасты өлеңмен жауап қайтарарын айтып ауыздарының суы құриды. Моңғол, түрік тектес рулар да дәл осындай қасиетке бейім» [8].

Халықтың ерекше дарынға ие болу себебін Шоқан былайша түсіндірді:

«Мұндай қасиеттің болуына көшпелілердің алаңсыз өмірі әсер етті ме, болмаса ұшы-қиыры жоқ жасыл дала мен моншақтай тізілген жұлдызы көп ашық аспанды сұлу табиғат әсер етті ме, – ол әзір бізге мәлімсіз» [8]. Қазақ халқының ұлы перзенті осындай қабілеттің пайда болуының көзі жазира даладағы көшпелі өмірдің, не әсем табиғаттың әсерінде жатқан болуы керек деп топшылайды. Көшпенді ата-бабаларымыздың психологиясы туралы Шоқан тағы бір еңбегінде тағы да былай деп жазды: «Тарихи жағынан алғанда қазақ халқының поэзиялық рухы тамаша, біріншіден, ақындарының еске тұту жайы барынша ғажап болғандықтан ... Өз батырлары туралы деректерді бұл күнге дейін бұрмалаусыз сақтап келген, екіншіден, қазақтың өткен замандағы аңыздары мен сенім-нанымдарын соншалық бағзы

қалпында сақтауы таңырқарлық. Ақындарының эпикалық жырлары кең даланың қай қиыр түкпірлерінде айтылмасын, бір ғана қолжазбадан көшірілгендей ауыздан-ауызға сөзбе-сөз ауысып отыруы. Сауатсыз көшпелі орданың (қазақтың) ауызша тарихының осыншалық ақылға сиымсыз дәлдігі таңырқарлықтай, сөйтсе де бұл күдік келтіруге болмайтын ақиқат факт» [8].

Шоқанның шығармашылық мұрасы – бүтіндей бір дәуірдің шежіресі. Ұлт жанашырының ғылыми еңбегін зерделеу, зерттеу отандық мәдени – рухани өміріміздегі ұлы да парасатты парызымыз.

Әдебиеттер:

1. М. Жолдасбеков «Асыл арналар», 1990
2. Марғұлан Ә. Шоқан және Манас. – Алматы: Жазушы, 1971
3. Марков С.Н. Идущие к вершинам: Историко-биографическая повесть. – Алма-Ата: Жазушы, 1981
4. Уәлиханов Ш. Шығармалары. (5 томдық) 1-том. Алматы: Ғылым, 1984/85
5. Әуезов М. Шығармалары. 16-том. Алматы: Жазушы, 1985 (17-том)
6. Валиханова Г.Ш. // Роль Ч. Валиханова в исследовании художественной и нравственной культуры тюркских народов. Алматы: Қазақ университеті, 2001, 15 б.
7. Әуезов М.О. Халық әдебиеті туралы // Кітапта: Жиырма томдық шығарма жинағы, 15-т. Алматы: Жазушы, 1984, 135 б.
8. Уәлиханов Ш. Шығармалары (5 томдық) 1-том. Алматы: Ғылым, 1984/85.

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛЫ ҒАЛЫМЫ – Ш. УӘЛИХАНОВ

Жухина Макпал Мизамхановна

Ш. Уәлиханов атындағы №1 жалпы білім беретін мектебі

Шоқан – қазақтан шыққан тұңғыш саяхатшы. Қазақ жерін, Шығыс Түркістанды, Орта Азияны зерттеген ғалым. 1855 жылы ол генерал Гасфорттың сапарына қатысып, Жетісу, Тарбағатай, Орталық Қазақстан, Іле Алатауын аралайды. 1856 жылы Ыстықкөлдің топографиялық картасын жасайды. Семенов-Тяньшанскиймен де осы сапарында бірге болады. 1856 жылы Құлжаға барады. Қытаймен сауда байланыстарын жақсартуға үлесін қосады. 1857 жылы Алатау қырғыздарына сапары сәтті болып, «Манас» жырын қағазға түсіреді. Іле өзенінің жоғарғы жағында Манастың жорығымен байланысты тарихи жерлерді барып өз көзімен көріп қайтты. Ол өзінің зерттеулерінде Сібір мен Тянь-Шаньның аралығында көшіп жүрген қырғыздар Алатаудың байырғы ежелгі халқы болып табылатындығын ғылыми тұрғыдан дәлелдеді. Шоқанның тарих және география саласындағы

жетістіктері Петербургтің оқымыстыларын таңдандырып, олар жиырмадан асқан Шоқанды Орыс география қоғамының толық мүшесі етіп сайлады. 1858-1859 жылы Қашқарияда болып, әлемге Алтыншатыр елінің тарихын ашады. Шоқанның Қашқарияға сапары оның ғалым, ағартушы ретіндегі еңбегін жаңа биіктерге көтерді. Ол Қашқардың экономиялық және саяси құрлымын зерттеп, бұл халықтың тарихи мен этнографиясына қатысты жаңа тың деректерді жинақтады. Осы сапарға байланысты ғылыми еңбек жазды. Көп кешікпей-ақ Шоқанның бұл еңбегі Германияда және Англияда жарық көрді. 1859-1861 жылдары Шоқан Петербургте болып, қиын да қызықты өмірді бастан кешіреді, ол мұнда орыстың озат ойлы интеллигенциясымен араласады. Петербургте болған кезінде Шоқан Уәлиханов әр түрлі әскери және ғылыми мекемелерде жұмыс істеген. Шоқан Қазақстан мен Орта Азияның және Шығыс Түркістанның карталарын жасаумен айналысып, қажымай-талмай еңбек еткен. Шоқанның достары қатарында аса көрнекті орыс жазушысы Ф.М. Достоевский де болды. Тұңғыш рет 1854 жылы Омбыда танысқан, кейіннен Семейде жалғасқан бұл достық – ғалым өміріндегі ірі оқиға. Бұл достық Петербургте де үзілмеді. Шоқан – әдебиетті зерттеуші ғалым. «Егер қазақ халқының арасында Шоқанды оқи алатын орта болса, ол данышпан болып, өз елі әдебиетінің жаңара тууының басы болған болар еді». 1854 жылы экспедиция құрамында болған ол «Жоңғария очерктері», «Қытай империясының батыс провинциясы және Құлжа қаласы», «Қырғыздар туралы жазбалар», «Ыстықкөл сапарының күнделіктері» деген бірнеше еңбек жазды. Шоқан – әдебиетші ғалым ретіндегі қадамын ауыз әдебиеті ескерткіштерін жинап, жазып алудан бастайды. Ол жазып алған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Ер Көкше», «Едіге» секілді жырлар орыс ғалымдарының назарын аударып, баспадан шығады. Шоқанның сондай-ақ Орта Азия халықтарының өмірінен салған 150-ден астам суреттері сақталған. Ол қазақтың алғашқы кәсіби суретшілерінің бірі. «Манасты» тереңнен нәр алып, ұзақ замандар бойы дамыған халықтық эпос, сахараның «Илиадасы» секілді деді ол. Шоқанның әдебиет саласындағы еңбектері ХІХ ғасырдың әлемдік озық ескерткіштер қатарына қосылады. Шоқан нота таныған, орыс батыс Еуропа, Қазақстан, Орта Азия музыка өнерімен толық таныс болған, өмірінің соңына дейін ән мен жырдың ортасында жүрген. Шоқан – этнограф, тарихты зерттеуші. Шоқан Қашқарияға барғанда «Алтыншатырдың немесе Қытайдың Ман-Лу провинциясының шығыстағы алты қаласының жағдайы туралы» еңбегінде Шығыс Түркістан халықтарының тарихы, географиясы, әлеуметтік құрылымы жөнінде толық мағұлмат берді. Петербургте болған жылдары ол толығымен жұмыстарын одан әрі қарай жалғастырады. Ағылшын, неміс, француз тілдерін жетік меңгерген Шоқан осы тілдердегі картаны зерттейді. 1861 жылы ғалым болып танылған соң ауруға шалдығып, елге келеді. Бірақ, ағайын-туыспен келіспей, Омбыға барып, сот реформаларымен айналысады. 1864 жылы Шоқан генерал Чернявтің экспедициясына қатысып, оларға наразы болып Верныйға, одан әрі албан руының аға сұлтаны Тезек ауылына барады. Шоқан үлкен ғалым ғана емес, талантты суретші де еді. Оның сонында халықтың тұрмыс-салтын

бейнелейтін жүз елудей сурет қалды. Осы тұрғыдан алғанда, оны қазақтың тұңғыш профессионал суретшісі деп те айтуға болады. «Русский инвалид» газетінің 1865жылы 51-ші санында көрнекті қазақ ғалымының Қытайдағы дүгендер көтерілісі туралы ақырғы еңбегі жарияланды. 1865 жылдың сәуір айында Шоқан Уәлиханов Алтын Емел жотасының етегінде, Көшен тоғаны деген жерде албан руының аға сұлтаны Тезек төренің ауылында қайтыс болады. Шоқан жарық етіп сөнген құйрықты жұлдыздай аз ғана өмір сүрді. Бірақ ол талантты адамның қабілетіндегі мүмкіндіктерді, тамаша еңбекқорлықты және өзінің халқына адалдықтың бейнесін кейінгі ұрпаққа үлгі етіп қалдырды.

Әдебиеттер:

1. Қазақ тарихы // Ғылыми-әдістемелік журнал №1 (106), 2011
2. Қазақстан тарихы // Көмекші құрал

ШОҚАН – ҒАЛЫМ, ШОҚАН – СУРЕТШІ

Мәлік Бақыт Амангелдіқызы

Б. Майлин атындағы №3 жалпы білім беретін мектебі

Қазақ халқының тұңғыш суретшісі Ш. Уәлиханов бала жастан сурет салумен шұғылданған. Кадет корпусында оқи жүріп, сурет салуға деген құштарлығын одан әрі шыңдай түседі. Оның бейнелеу өнеріне деген бейімділігіне әжесі Айғаным мен әкесі Шыңғыстың тәрбиесі ерекше әсер етті. Әрі қарай бұл өнерді ол Құсмұрын бекінісіндегі Уәлихановтардың үйінде ұзақ уақыт тұрған орыстың суретші - топографтары мен геодезистерінен үйренеді. Оның үстіне Уәлихановтардың ауылына жиі - жиі қонаққа келіп жүрген орыс ғалымдары, инженерлер мен білімді офицерлер де қабілетті баланы көркемөнерге құштарландыра түседі.

Бала күнінен ол шексіз де шетсіз кең жазира, жасыл орман, өзен алабының қалың тоғайлары мен биік құздарды тамашалап, Шоқан өзінің туған елінің сұлу табиғатына сүйсіне отырып сурет өнерінің портрет, пейзаж және халықтың тұрмыс - салтын бейнелеу жанрымен айналысқан.

Қоршаған ортаны бейнелегенде, көргенін қапысыз суретке сала білген Шоқан тас мүсіндермен қатар таңбалы тастардағы бейнелік суреттерді қағазға түсіріп, жүйелі зерттеуді көздеген. Оның салған суреттерінде қазақ халқының мәдениетін зерттеуге мүмкіндік беретін қару - жарақ, садақ, қорамсақ, кісе, селебе, жел ауыз, қамшы нобайларынан ұлттық мұраның үлгілерін көруге болады. Сонымен қатар ғалым ұлттық киімдер мен киіз үйдің қыр - сырын өте жақсы білген. Сурет салумен бала жастан шұғылданған Шоқан он екі жасында «Жатақ» атты суреттемесін салады. Суретші бұл еңбегінде киіз үй мен түйеші баланы өте нанымды бейнелейді.

Бұл оның тырнақ алды туындысы болса да, бояу үйлесімділігі жарасымды үндестік тапқан шығарма болып табылады. Көкейге ұялаған ойды жедел қағаз бетіне түсіруге ұмтылған қаламгер талай туындыны өмірге алып келеді. Шоқан кадет корпусында оқып жүргенде сурет пен сызу пәндерінен жүйелі білім алады. Үздіксіз ізденістер мен қажырлы еңбегінің жемісі Шоқанның қазақ халқының тұңғыш суретшісі екендігін дәлелдей түседі. Оның өзіндік бір ерекшелігі - көрген затты жақсы есте сақтап, ойша салуға дағдылануы. Қоршаған ортаны бейнелеуде зерттеушілік әдіске бейім [3: 5-6].

Мысалы, «Рауғаш және киіктің лағы» атты нобайына көңіл бөлсек, мұнда шөптің құрылысы мен киіктің сұлу тұлғасы дәл ұқсастықпен бейнеленгендігін байқай аламыз. Шоқанның портреттік адам тұлғасын бейнелеуде сол адамның ішкі жан - дүниесіне үңіле отырып, мінез - құлық ерекшелігіне айқын сипаттама береді. Өзінің «Автопортреті» – кәсіби типте орындалған шығарма. Оның графикалық туындылары арасында портреттік жанр басты орын алады. Шоқан – өткір ойлы, көргенін жаңылмай бейнелейтін аса шебер суреткер. Шоқанның адам келбетін бейнелеудегі аса шеберлігі – адамның ішкі жан - дүниесін жарқыратып ашуында. Ол «Бұғы руының бас манабы Боранбай» суретінде Боранбайды кескіндеуінде кеудеден жоғары келбетіне көбірек көңіл бөледі. Қиғаш қас, қысық көз, қыр мұрынды, шоқша сақал, сирек мұртты маңғолға ұқсас дөңгеленген өңін нанымды бейнелейді. Күнгірт түстерді үйлесімді пайдалану арқылы Боранбайдың бет - пішінін айқындай түскен. Шоқанның кез келген портретті шығармасын алып қарасақ, жанды сызықтың құдіретімен қас - қағым сәтте бейнеленген нобайлары асқан шеберлікпен туындаған. Адамның тынымсыз іс - әрекет жасаудағы тұлғасын дәлдікпен қағаз бетіне түсіре білген. «Тезек сұлтанның портреті», «Сарыбағыш руының манабы Сартай», «Ұлы жүз сұлтаны Мамырхан Рүстемов» т.б. портретті туындылары ұлттық мазмұнда өз шешімін тапқан. Шоқан қолтумаларының шоқтығы биігі портреттік жанр болғанымен, табиғат тамашасын, халықтардың тұрмыс - тіршілігін, салтын бейнелеуде еш тосырқамайды. «Аспан әлемі» деген этюдінде ғалым - суретші қазақ халқының көнедегі күнтізбені тәптіштей сызып, Құс жолы, Арқар жұлдыз, Сүмбіле, Таразы, Жетіқарақшы, Темірқазықтың орнын көрсетеді.

Шоқанның көнедегі архитектуралық ескерткіштерді, тамылжыған табиғат сұлулығын, «Киіз үй алдындағы қазақтарды», «Кітап ұстаған қазақты» да салғаны бар. Портреттік жұмыстарында Шоқан адамның күрделі психологиясын ұтымды деталдармен (қара қауырсын, қандауыр пышақ т.б.) ашып отырады. Бұл еңбектер орындалу сәттілігімен ғана емес, ұлттық бейнелеу өнеріміздің, оның ішінде ұлттық реалистік графикамыздың алғашқы үлгісі болуымен де құнды [1: 125-136].

Шоқан мұрасының ішінде сәулет құрылыстары бейнеленген суреттемелер өте көп. Шығармашылық еңбегінің нәтижесі тарихи деректемелерге дәлел бола алады. Мысалы, «Семейдегі тас мешіт» және «Түп өзеніндегі қырғыз бейіттері» қырғыз бен қазақ өлкесіндегі сәулет өнерінің үлгілерін зерттеуі дүниежүзілік сәулет өнерімен сабақтастырылған.

Ш. Уәлиханов шексіз сахараның сан құбылған табиғатының ортасында жүріп, өнерін жетілдіреді. Шоқанның 1856 жылы қарындашпен салған «Іле Алатауындағы бекет» суретінде дала ауа райының кеңістік заңдылығын мейлінше ұтымды пайдалана білген.

Шоқанның суреттері мен графикалық кескіндемелері сюжеттік жанрға тән. Ұлы саяхатшы 1858 жылы Қашқарияда болып, жергілікті Қытай халықтарының мәдениетімен жетік танысады. Ол қытайлардың қала сыртындағы бақтары, жазғы мекен - жайлары өте көрікті, әсіресе үйлердің терезелері оюланып, шатырының ернеулері жұлдызшалармен ерекшеленгендігін көрсетеді. Оның «Шығыс - Түркістан ұйғырларының киімдері», «Түркістан әйелдерінің киімдері» атты шығармалары – осы бағыттағы сәтті туындылары. Шоқан өз халқының өнерін дүниежүзілік мәдениетпен байланысты зерттеуде ұлттық бояуды сақтап қалуды арман етті. Шоқанның бейнелеу өнеріне қосқан үлесі – ұлттық мұражайымыздың асыл қазынасы.

Бүкіл саналы ғұмырында Шоқан өнер зерттеушісі ретінде көрінді. Ол қысқа ғұмырында сурет, сәулет, мүсін және қолөнерге айрықша мән берген. Осы салалар бойынша Шоқанның еңбектерін зерттеген тарихшы Әлкей Марғұлан оның сурет жазбаларын мынандай жеті топқа бөледі:

1. Жас кезінде салған суреттері;
2. Қазақстан мен Қырғызстан мәдени және археологиялық ескерткіштерінің суреттері;
3. Қазақтардың, қырғыздардың, ұйғырлардың тұрмысы мен салтына катысты суреттер;
4. Ыстықкөл экспедициясы суреттері;
5. Құлжа сапарынан туған суреттер;
6. Қашқар экспедициясы суреттері;
7. Замандастар портреттері [2: 235-255].

Түйіндеп айтар болсақ, Шоқан Уәлиханов басқа ештеңе тындырмай, тек қана бізге жеткен суреттерімен белгілі болғанда да, рухани тарихымыздың төрінде тұрар еді. Шоқанның жазба мұраларынан көп қырларын таратып әкетіп жүргеніміздей, бейнелеу өнеріндегі Шоқан мұралары да этнографты, тарихшыны, сәулетші - суретшіні, топограф, географ, ботаник, музыкантты, әдебиетші, өлкетанушыны қызықтырады. Соның ішінде, ғалымның суретшілік еңбегі әлі де өз зерттеушілерін күтуде. Ұлттық бейнелеу өнерінде, ең алдымен, қазақ халқының тұңғыш суретшісі Шоқан Уәлихановтың мұрасынан сабақ алып, оның суреттері толық зерттеліп, ғалымның суретшілік мұрасының өмірдегі шын қуаты анықталып, өз орнын тапса екен деймін.

Әдебиеттер:

1. «Шоқан Уәлиханов Таңдамалы» // Алматы: «Жазушы баспасы», 1980
2. «Шоқан» И.Стрелкова // Алматы: «Жалын», 1985
3. «Алаш айнасы» газеті 20 мамыр 2009

ШОҚАН МҰРАСЫ – ҰРПАҚҚА МҰРА

Сағынған Дилназ Алпысқызы

III. Уәлиханов атындағы №1 жалпы білім беретін мектебі

Қазақтың шоқ жұлдызы Шоқан Уәлиханов талантты ғалым, бар өмірің ғылымға арнап, артында өшпес мұра қалдырған әдебиет зерттеушісі. Ғалым 1835 жылдың қараша айында Қостанай облысы Әуликөл ауданы Құсмұрын жерінде аға сұлтан отбасында дүниесігін ашқан. «Жеті жұрттың тілін білуге тиісті» хан тұқымынан болғандықтан, Шоқанның балалығы оқумен, біліммен өткен. Ол ғылым, білімге құштар, жетіден артық тілдерді меңгерген алғыр, тарихи әңгімелерге әуес, ақылшы билердің әңгімелерін жаттап өскен ізденімпаз, жан-жақты бала болған. Ол өзін дамыту үстінде білімін одан әрі жетілдіріп, бойындағы талантын одан әрі ашуға жәрдем берген Сібір кадет корпусында білім алған. Зерек Шоқан өзге ұлт өкілді жолдастарынан басып озған озық ойлы, жүз адамнан ерекше көрінетін тұлға болған. Жүз адамнан ерекше көрінуінің себебі: талантында, қабілетінде, білім құмарлығында жатыр. Өзінің дарындылығының арқасында дүние жүзі әдебиеттерін оқып, зерттеп, өз ойың білдіріп, тұжырымдамалар жаза білген. Бұл оның зерттеушілік қабілетін ашуға ықпал етті. Осындай ізденімпаздылығының, жан-жақтылығының арқасында құнды шығармашалардың авторы болып отыр. «Ақынның заты өлгенмен, аты өлмейді» демекші өзінің қысқа аз ғұмырында өлмейтұғын мұра жазып қалдырған ғалымның мұрасы- жастарға, мына біздерге құнды мұра болып қалып отыр. Шоқан мұрасы ғасырды дәл көрсететін сол дәуірдің шежіресі сынды. Ғалымның айтылған сөздері, пікірлері бүгін немесе кеше айтылғандай тың әрі нық. Ол әдебиет пен тарихымызды зерделеп, мәдениетімізді танытып, ересен еңбегінің арқасында ол ұлттық әдебиеттану негізін қалады. Талантты ғалымның «Бұқардың Абылайға айтқаны», «Абылай туралы жырлар», «Шора», «Орақ» жырлары, «XVIII ғасыр батырлары туралы тарихи аңыздар», т.б. шығармалары қазақ әдебиеті тарихына қатысты көлемді зерттеулер болып табылады. Ал атақты «Жоңғар очерктері», «Қырғыздар туралы жазбалар» сияқты шығармаларының көптеген беттері қазақ әдебиеті мәселелеріне арналған. «Едіге» жырын, «Қозы Көрпеш – Баян сұлуды» жазып алғандағы тәсілдерін ғалым «Манаста» да шебер қолданған [1: 18]. Өз ортасына ақын, сал-серілерді жинап өскен, ақылы ерте толысқан сері жігіт өз көзімен қазақ жеріне жасалған қиянаттарды көріп өскен. Ал біз тек оның шығармаларының сол дәуірдегі кезде елестете оқи аламыз. Оқымысты өз ортасының тіршілігіне, тарихына зен қойып, өз қиялымен, озық ойлылығымен, өзінің шешендік мектебімен, жолдастарының сарынымен алға басуының арқасында оның шығармалары ХХІ ғасырға жетіп отыр. Шоқан дәуірі мен қазіргі біздің ғасырымыз өзгеше. Шоқанның дәуірінен бізге қалғаны олардың өшпес мұралары. Өшпес мұра деуімнің себебі неде? Өшпес мұра деуімнің себебі, ғалымның әр жазған пікірі, шындыққа ұштасып жазылған шығармалары оқыған адамға ой саларлық. Көзі ашық, көкірегі ояу, білімді азамат етуге өз

ықпалын тигізеді. Адамның адамшылдығы – адамгершіліктен бастау алады демекші әр қазақ баласының қашанда адамдықтан аттамай, адамгершілікті болуын, өз жерің, өз тарихы мен мәдениетін зерделеп, танып білуге, әдебиетті сүйуге орасан ықпалы зор. Шоқанның шығармашылық мұрасы бір жағынан әдебиет, тарих, мәдениетті танытса, екінші жағынан адамның қабілетін шыңдап, қасиетін айқындайды. Ол сөз өнері адамдарды тәрбиелейді деп түсінеді. Өзінің құнды шығармаларында жастарға арамдықтан бойын аулақ ұстауды, қулықтан ары жүруді айтқан. Жатып ішер болмай, арамтамақтықтан бойын аулақ салуға шақырып, жаман атты көрінетін, жексұрынды қылып көрсететін мінез-қасиеттерден алыс жүруді айтып, адамды адам ететін қасиеттерге қарай жол нұсқаған. Оның айтуынша, халықты халық етіп көрсететін сол халықтың тіл байлығы, сөз өнері, шешендік қасиеттері. Әдебиет зерттеушісі кейінгі жас ұрпаққа да осы өзектіліктерді түйіндеген. Әже тәрбиесін көрген Шоқаннан өзімізге алармыз, ойға түйіп, көкейге сақтайтынымыз көп. Шоқан Уәлиханов қашанда қазақтың шоқ жұлдызы болып қала береді [2: 7-8]. Өйткені оның әр сөзі, сыны, сабағы мен жинағы адамға ой беретін, қуаттандыратын қайнар көз десем де болады. Осындай тұлғаның қазақ жанашырларының ішінде Абаймен де ағалық-інілік қарым қатынасы, достық, ақындық қарым-қатынасы бізді елең қалдырмайды. Ұлы Абайдың өзі Шоқан жайлы жақсы пікірде болып, өз ойын даналықпен жеткізген. Шоқанның жұлдыз екенін, оның өмірмен ерте қоштасқанын өкінішпен жазып қалдырған. Қазақтың екі жанашыры бірлесіп, әдебиетке аса назар аударған. Шын жүрегімен әдебиетті сүйіп, елім деп емірегген кісілердің нақ өзі болған. Ғылым, білім, әдебиет, оқуды тыс қалдырмауды, өз елің мен жерінді, қазақшылдықтан жанылмауды және де адамның адамшылдық қасиеттерін бойға ұстауын дәріптеген қазақ зиялылары болған. Құйрықты жұлдыз секілді, Туды да, көп тұрмады. Көрген, білген өкінді, Мін тағар жан болмады – деп ұлы Абай Шоқанды өз көркем сөзімен бейнелеген [3: 12-14]. 30 жылдық қысқа өмірінде мін тағылмас мінсіз жан болуын айтып, әлі де көрер көзі, сөнбес шығармалар иесінің авторы бола алатын еді деген өкінішті өкісігін жеткізген. Манасты зерттеуші бүкіл өмірінде бар халыққа жарық есімі Шоқан атымен танылған. Бүгінде оның атында ғалымды еске алу негізінде оқу орны, ескерткіш, көше аттары берілген. Соның бірегейі өзімізге тансық: Арқалық қаласындағы Шоқан Уәлиханов атындағы мектеп. Ғалымның аты өлмейтіндігін, еңбегінің жерде қалмайтындығын айғағын келтіріп отырған сынды мектеп қабырғасында Шоқандай білімге құштар, әдебиет, тарих зерттеушілері, дарынды оқушылар қанат қағып жатыр. Мектеп кіре берісінде Шоқанның ескерткіші тура жарық жұлдыздың өзі тұрғандай қылып мүсінделген. Ескерткіштің бейнесінен-ақ еңсесі биік, көкірегі ояу, салмақты, білімді екенің тануға болады. Шоқ жұлдыздың есімін мақтанышпен айта алатындай мектеп бүлдіршіндері мен түлектері білімпаз, жас зерттеуші бола алады деп ойлаймын. Қазақ жерімізде Шоқандай азаматтар көп болса екен деймін. Бір-біріне жол сілтейтін, арам болмай, адам болуды көрсететін, жатып ішер арамтамақтықтан бойын алыс ұстауды шақыратын, бұрынғы дәуірдің қайта тумас азаматтары қазірге жаңа

ғасырда да жандана берсе деймін. Ол үшін ең алдымен Шоқан сияқты алып тұлғалардың шығармаларын бойға сіңіру, көкейге түю, ойға жүгірту сезімдерін оятып, жадымызға сақтау керек. Оқыған адамға мол мұра болып табылатын Шоқан шығармалары тарихи құндылықтың нақ өзі. Оның философия, тарихтарын сараптай келе оның діннен де алыс емес жан екендігін білуге болады. Негізгі мәселерді дүп көтерген, шындықпен жанасқан ақынның шығармалары, ағартушылық қызметі де, қай жағынан алып қарасаң да оқыған адамға ой салар, негіз болар, жастарға мұра болып қалатын көненің көзі деп айта аламын. Шоқан Уәлиханов қашанда қазақтың шоқ жұлдызы. Өзінің қабілетімен, қасиетімен, жан-жақтылығымен дараланып өзің үлгі ете білген атамыздың Шоқан ғасырынан келе жатырған мол мұрасын жаңа ғасырларға дейін жеткізе білу, ұмытпау, дамыту – кейінгі мына жастардың қолында екенін естен шығармағанымыз абзал. Шоқан мұрасын оқыған жанның білімнен алыс кетпей, ғылым, әдебиет, тарих пен мәдениетке зер салып ойлана қарайтын ойшыл болатындығына сенімім бар. Қазақтың ұлы ғалымы Шоқан Уәлиханов қазақ халқының мәңгі жадында. Ерекше құрметке ие.

Әдебиеттер:

1. «Қазақ энциклопедиясының» бас ред., «Атамұра» баспасы, 2005
2. «Таңым» газеті, 26 қаңтар 2011
3. «Егемен Qazaqstan» газеті, 12 сәуір 2014

Ш. УӘЛИХАНОВ – ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ НЕГІЗІН САЛУШЫ

Султанова Перизат Елтайқызы

Ауезбеков Ералхан Темирханович

Кейкі батыр атындағы №4 жалпы білім беретін мектебі

Ғұмырына әділдік пен адалдықты ту еткен қазақтың сайын даласында дүниеге келіп, ағартушылық бағыттың негізін қалап, аққан жұлдыздай жарқ еткен ғұмырында география мен саясаттану, этнография мен философия, тарих пен әдебиет салаларына үлес қосқан көрнекті тұлға – Шоқан Уәлиханов. Ол – әртүрлі ғылым салаларын зерттеп, ғылыми мәні зор, терең пікірлер айтқан этнограф, тарихшы, географ, әдебиет танушы ғалым.

Ой өрісі мен сана-сезімі қатарынан көш ілгері дамыған Шоканның ерекше қабілеті туралы әрі досы, әрі географ-ғалым Т.Н. Потанин «Ол сондай қабілетті еді. Өзінен жасы үлкендерді де білім мен идея жағынан басып озады»[1: 194] – деп еске алады. Бұл жөнінде профессор, әдебиеттанушы ғалым Қажым Жұмалиев қазақ тарихында әр алуан мәселелерге зор көңіл бөліп, сол дәуірдегі мәдениетті елдердің алдыңғы

қатарлы демократ интеллигенттерінің пікірлерімен өрістес, солардың көзқарастырна жақын пікірлер айтқан қазақтың тұңғыш ғалымы Шоқан болғандығын айтады [2: 203]. Шоқанның Петербургта білім алып, көптеген ірі оқымыстылары, жазушыларымен танысып, пікір алмасуы оған көп нәрселерді аңғартады. Осы ретте, қағылез, білімді, бүгінгі таңда жоғары бағаланып отырған жазбалардың авторы ретінде ғылымның әр саласына елеулі үлес қосқан «Шоқанды қазақ әдебиеттану ғылымының негізін салушы ғалым ретінде қарастыруға қандай негіз бар?» деген орынды сауал туындайды.

Ш. Уәлиханов – ұлттық әдебиетіміз бен ұлттық болмысымызды, тарихымыз бен мәдениетімізді түсіндіруді мақсат етіп, әдеби мұраларымызды ғылыми негіздеу мақсатында арнайы зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалым. Оның философиялық, ағартушылық, демократиялық бағыттағы жазбалары, көзқарастыры қарымы биік, дүниетанымы терең тұлғаны танытады. Ғылыми әрі шығармашылық еңбектерінде көптеген ақын-жазушылар өлеңдерін, халық ауыз әдебиетінің жыр-дастандарын, аңыз-ертегілерін жинап, талдау жұмыстарын жазады. Орыстың ақын-жазушылары Ф.М. Достоевский, А.Н. Майков, Я.П. Полонскиймен, Петербург университетінің ректоры, профессор А.Н. Бекетовпен, саяхатшы ғалымдар П.П. Семенов-Тянь-Шанский, Г.Н. Потанинмен достық қарым-қатынаста болған Шоқан Шығыс Түркістан өлкесін, Ыстықкөл атырабын зерттеп, география ғылымына үлес қосқан саяхатшы ғалым ретінде ғана емес, қазақ халқының рухани мәдениетінің дарынды өкілі, оның жарқын болашағының кепілі ретінде танылды. Шоқан қазақ елінің ғана емес, қырғыз, өзбек, яғни түрік тілдес халықтарының сол тұстағы әлеуметтік-экономикалық жағдайы, тілі мен әдебиетіне байланысты «Қазақтың халық поэзиясының үлгілері туралы», «Орта жүз қазақтарының аңыз-ертегілері», «Қазақтың шежіресі», «Жоңғария очерктері», «18 ғасырдың батырлары туралы тарихи аңыздар», «Қазақтар туралы жазбалар», «Абылай», «Көне замандағы қазақтың қару-жарак, сауыт-саймандары», «Даладағы мұсылмандық», «Қазақтағы шаман дінінің қалдықтары», «Қазақтың көшіқоны», «Оңтүстік Сібір тайпаларының тарихы туралы пікірлер», «Ыстықкөл күнделіктері» сынды еңбектері келелі мәселелерді көтерді. Өз тарапынан дәуір талабына үн қосып, жаңа тәжірибе жинақтауда еңбектенді. Ол қазақтың ғана емес, тамырлас халықтардың озық елдерден кем түспейтін мәдени және әдеби мұрасы бар екенін дәлелдеді. Сол арқылы олардың қарапайымдылығы мен дархан көңілін, әнге, жырға әуестігін дәлелдеді. Халқымыздың ертеден ауыздан-ауызға тарау арқылы сақталып келген бай мұрасы жайында таңдана әрі тамсана жазады.

Шоқан қазақ қаһармандық эпосының озық үлгісі «Едіге», «Шона батыр», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырларын, қырғыз эпосы «Сәметей» мен «Манастың» таңдаулы тарауларын қағаз бетіне түсірген. Бұл екі жырды сайын даланың «Илиадасы» мен «Одиссеясы» деп өте жоғары бағалады. Тіпті, осы «Манас» жырының «Көкетай ханның асы» деген бір үлкен бөлімін орыс тіліне аударып, Ресей қоғамын Орта Азия әдебиетімен сусындатты.

Құны күні бүгінге дейін жойылмаған қазақ және қырғыз эпосы, қазақ поэзиясы жайында, оның даралық ерекшеліктері туралы зерделі пікірлеріне қанық жақын досы, жазушы Ф.М.Достоевский өзінің Шоқанға жазған бір хатында: «Сіз өз қауымыңыздың ортасынан шыққан, еуропаша білім алған тұңғыш адамсыз... Бұл – сізге ерекше міндет жүктейді» деген.. Бәлкім, сондықтан болар Шоқан өзіне жүктелген міндеттерді сезіне отырып, аз ғұмырында артына қыруар еңбектер қалдырды. Оның елеулі мұрасы бес томдықты құрайды. Сол жоғары сапалы еңбектеріне ортақ ой, өзекті идея: қазақтар – өз тарихы бар, өзіндік мәдениет жасаған, ақыл-ой, талант жағынан еуропалық алдыңғы қатарлы жұрттардың қайсысымен болмасын парапар, алайда, бар болашағы алда тұрған халық, ал болашақ – мәдени өрлеу, өнер-білім арқылы ғана өз мұратын таппақ деген пікір.

1861 жылы елге оралып, Атбасарға аға сұлтан болмақ ойы іске аспаған Шоқан ғылым ісімен шұғылданып, халықтың ауыз әдебиетін жинау, зерттеу жұмыстарын жалғастырады. Соның нәтижесі ретінде «Бақсылық туралы», «Қазақтың шежіресі», «Қазақтың Ұлы жүзінің ертегі, аңыздары туралы» еңбектерін жазды. Ондағы мақсаты қалың бұқараға ақыл-кеңес беріп, жаңалықпен таныстыруды көздейді.

Алайда, филология ғылымдарының докторы Ш.К. Сатпаева «Шоқанның бұл еңбектерін саралай келе, оны жазушы деп тануға негіз жоқ» [3: 200] десе де, бізге жеткен шағын еңбектерінің өзінен қазақ әдебиетінің тарихында тұңғыш пікірлер айтып, шығыс халқының мәдениеті мен әдебиетін жоққа шығаратын Еуропа әлеміне соққы берген де Шоқан екенін ескерген жөн. Бұл жөнінде Ш. Уәлиханов былай дейді: «Көшпелі елдердің аң тәріздес жауыз тобыр санап, бет алды жүрген тағылардың есебінде түсінетін жалған ұғым қазірдің өзінде де Еуропада үстем болып келеді. Ал, шындығына келгенде, сол тағылардың көбінің жазба түрінде немесе ауыз әдебиеті, аңыз-әңгімелері бар. Өлеңге, әсіресе, суырып салма өлеңге, бейімділік барлық көшпелі елдердің өзіне тән ерекшеліктері деуге болады» [4: 125]. Сонымен қатар ғалым қазақ өлеңдерін жыр, жоқтау, қара өлең, қайым өлең, өлең деп классификация жасап, олардың тарихына және қайсысын кімдер айтатыны туралы анықтамалар береді. Осы арқылы қазақ әдебиетінің теориясына бойлайды. Әдебиеттің келелі мәселелеріне байланысты тарихи тұлғалардың бірі суырып салма ақындар жырында, бірі қобыздың шанағында, енді бірі домбыраның күмбірінде сақталған дей келе, қазақ поэзиясының жанрлық ерешелігі мен өлең құрылысын зерттей отырып, орыс ғалымдарының назарын аударады.

Қорыта айтқанда, Шығыстың шайырлары мен Сарыарқаның саңлақтары Жанак, Орынбай мен Арыстанбай сынды ақындардың өлең-жырларына, Біржан сал мен Ақан серінің әні мен жырына бала күннен сусындап өскен Шоқанның қазақ әдебиетінің негізін салушы ғалым болып қалыптасуы заңды еді. Сонымен қатар Шоқан қазақ әдебиетін көшпелі түркі әлемінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырып, халықтың рухани мұрасы эномәдени кеңістікте қалыптасқан көзқарастар мен пікірлер екенін түсінеді. Сондықтан Шоқан ұсынған ғылыми ұстанымдар өзектілігін жоймай, бүгінгі

күнге дейін үзілмей жалғасын тапқан дербес елдікті сақтау идеясын аңғарылады.

Әдебиеттер:

1. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. – Алматы: Қазақстан, 1976, 386 б.
2. Жұмалиев Қ. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1967, Б. 194-205
3. Сатпаева Ш.К. Казахская литература и восток. – Алматы: Наука, 1982, 200 б.
4. Уәлиханов Ш. Бес томдық шығармалар жинағы. Жауапты редактор Б.У. Әзібаева, 1984, 125 б.

ШОҚАН МҰРАСЫ – ҰРПАҚҚА МҰРА

Егімбай Сымбат Мұратқызы

Ш. Уәлиханов атындағы №1 жалпы білім беретін мектебі

Тағдырдың тәлкегіне түскен қазақтың ғұлама ғалымы Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов аз ғана ғұмырында аса құнды академиялық еңбектер жазып, артына мол ғылыми мұра қалдырған дарынды Алаш азаматы. Шоқан Шыңғысұлының көп салалы, әр қырлы бай мұрасы, оның дүниетанымы, қоғамдық, философиялық, ағартушылық, демократтық көзқарастары биік деңгейде болғанын танытады.

Заманында дүниежүзілік ғылымға елеулі үлес қосқан Ш. Уәлихановтың терең мазмұнды еңбектері, өзінің асыл тұлғасы мен жарқын бейнесі тарихтың әр кезеңінде жоғары бағаланды. Ол туралы замандастары жан тебіренерлік жылы лебіздер қалдырды. Оның еңбектері орыс, ағылшын, неміс және француз тілдерінде жарияланды. Мысалы, қазақ ғалымының еңбектері XIX ғасырдың әр жылдарында Ресейдің ғылыми журналдары мен жинақтарында, 1862 жылы Германияда, 1865 жылы Англияда жарық көрген. Оның өмірі мен артында қалдырған бағалы еңбектері соңғы кезге дейін зерттелуде.

Шоқан еңбектеріне алдыңғы қатарлы орыс зиялыларының берген бағасы

Қазақ жерінің Ресей империясы құрамына қосылған кезеңінде патша әкімшілігінің отарлық саясатына орай жергілікті халықты төмендету, оның құқықтарын барынша шектеу жасалуына қарамастан, қазақ халқының тағдырына ортақтасып, оның болашағын болжаған, нағыз досына айнала білген сол дәуірдегі орыстың озық ойлы азаматтарының есімдерін қазіргі және келер ұрпаққа жеткізу уақыт талабы екендігі белгілі.

Олардың үлкен тобы халқымыздың өткенін зерттеп, оның мәдени дамуына, өнері мен салт- дәстүріне оңды баға берді. Келесілері жергілікті халықтың ауыр тағдырын бүкпесіз жазып, отарлық үкіметтің назарын аударды. Тұрғылықты халыққа білім беру, халықты ағарту, т.б. мәселелерді көтеріп, оның орындалуына тікелей үлес қосқандар да болды. Жергілікті халықтың дарынды перзенттерінің заман талабына сай білім алуларына қамқорлық жасады.

Осы тұрғыда қазақтың жастай кеткен ғалымы Шоқан Уәлихановтың қабілеті мен ғылымға деген дарынын дер кезінде ұғынып, дәріптеген, онымен пікірлес, дос болған, шығармаларын Ресей, Еуропа жұртшылығына танытуға үлес қосқан орыс зиялыларының қызметтеріне халқымыз әрқашан риза.

Олар өз шығармаларында Шоқанның Омбыдағы кадет корпусында оқыған кезінен басталған қызметіне талдау жасаған. Оның табиғи талантын, қабілетін сипаттаған. Зерттеушілік қызметін саралаған. Отаншылдығын, өз халқына деген сүйіспеншілігін айрықша атап көрсеткен [1].

Әсіресе дүние жүзі мәдениеті ордаларының бірінен саналатын Петербургты дүр сілкіндіріп, «Ғажап ғалым», «Жас данышпан» атанған Шоқанға берілген бағалар биік, өте асқақ еді. Орыс халқының Н.Г. Чернышевский, Ф.М. Достоевскийдей даналары; В.А. Обручев, А.Н. Бекетов, И.В. Мушкетов, Н.А. Аристов секілді атақты ғалымдары; П.П. Семенов-Тянь-Шанский, Н.М. Ядринцев, И.Н. Березин, Г.Н. Потанин, В.П. Васильев, В.В. Вельяминов-Зернов, В.В. Григорьев сияқты әйгілі Шығыс зерттеушілері; А.Н. Майков, С.Ф. Дуров тәрізді белгілі ақындары, тағы басқа да көптеген зиялылары оның талантына бас иіп, таңдай қағып, талай тамсанып жазған болатын [2].

Кезінде кеңестік шектеу саясаты шоқантануға зиянын тигізді. 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейін жарияланған қазақ басылымдарындағы Ш. Уәлиханов жайлы мәліметтер кеңестік дәуірде пайдаланылмады. Олар сынға ұшырады. Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, тағы басқа арыстарымыздың Ш. Уәлиханов туралы жазғандары ескерусіз қалды. Ғалым жазып алып, жоғары бағалаған «Едіге» жырын сөз етуге тыйым салынды. Шоқан шығармаларының ана тілімізде толық жарық көрмей, түрлі сылтаулармен бүркемеленіп келуі де талай құпия қатпарлардан сыр аңғартса керек.

Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін ғана көне жазбалар, пайдалануға тыйым салынған әдебиеттер жарық көре бастады. Оларды Ш. Уәлихановтың әдеби мұрасын талдау барысында кеңінен пайдалануға, сөйтіп, ғалымның төл әдебиетіміз туралы еңбектерін тиянақты зерттеуге мүмкіндік туды.

Шоқантану саласындағы іргелі еңбектердің авторлары: М. Дулатұлы «Шоқан Шыңғысұлы Уәлихан» («Қазақ», 1914, № 71, Б. 73-77); Ш. Сәтбаева «Шоқан – әдебиетші» (Алматы, 1989); Р. Бердібаев «Шоқан Уәлиханов» («Қазақ фольклористикасының тарихы» – Алматы: Ғылым, 1988, Б. 47-91); Х. Сүйіншәлиев «Шоқан Уәлиханов (1835–1865)» («Қазақ әдебиетінің тарихы» Алматы, 1997, Б. 813-836) т.б. Бұл еңбектерде Шоқанның әдебиеттанулық ой-пікірлері жалпы қарастырылған.

Ғалымның «Манас» дастанын зерттеген еңбегі өте маңызды М.О. Әуезов Шоқанның бұл саладағы еңбектерін жалғастырып, «Манасты» жете зерттеген арнайы еңбек жазып қалдырды. Мұны М. Әуезовтің «Әр жылдар ойлары» (1959) атты кітабынан оқуға болады.

Атақты жазушы С. Мұқанов та Ш. Уәлиханов шығармашылығын зер сала зерттеп, соны еңбектер жазды. Мысалы, оның «Жарқын жұлдыздар» монографиясы – Шоқан мен Абай шығармашылығы туралы соны зерттеу. Жазушы қаламынан туған «Шоқан» пьесасы мен «Аққан жұлдыз» трилогиясы тамаша ғалымның көркем бейнесін жасап, оның есімін кейінгі ұрпаққа паш еткен туындылар болып отыр.

Ш. Уәлиханов мұраларын зерттеуде академик Ә. Марғұланның атқарған еңбегі аса зор. Оның басшылығымен жиылып-теріліп, тыңғылықты түсініктемелерімен екі мәрте жарық көрген Шоқан Шыңғысұлының бес томдық шығармалар жинағы – айрықша құнды қазына.

Ә. Марғұланның қызы Дәнел ол туралы өз естелігінде былай дейді: «Әкем үшін Шоқан Уәлиханов – баға жетпес ұлы тұлға. Ол – қазақ арасынан шыққан еуропалық деңгейдегі тұңғыш ғалым. «Білімдінің күні жарық» дейді ғой. Ол жаққан жарық – мәңгілік жарық! Ол өз білімін қазақ мүддесімен байланыстыра білді. Рас, оның әлемді тануы қазақтан өзгеше болды. Шоқан нағыз патриот еді. Бала күнінен Айғаным әжесінің ертегі, жырларына қанып өскендіктен, болмысы, санасы таза қазақы қалпын сақтады. Ол – этнограф та. Нансаңыз, оны өмір бала жастан ғылым жолына бұрды. Қазақтың тұрмыс-тіршілігін, жырларын қағазға түсіріп, жаза берді, жаза берді. Яғни ол ғалымдық жолын бұғанасы қатпаған бала күнінен бастады десек болады. Ғасырлар бойы жинақталған ұлтымыздың әдебиетін, өнерін, тарихын қаймағы бұзылмаған кезінде көріп, сол қалпында жазып кеткендігі үшін де біз оған қарыздармыз. Шоқан шығармалары – ата-бабаларымызға қатысты ілімнің қайнар көзі.

Шоқан туындылары 1960-жылдардан бастап жинақтала бастады. Әкем көп жұмыс істеді. Бір ғана әкем емес, қаншама ғалымдар осы жолда тер төкті. Әлкей Марғұланның ұйымдастыруымен, жетекшілігімен, жанкешті еңбектің арқасында Шоқанға қатысты 5 томдық кітап жарық көрді.

Шоқанды іздеу, Шоқанды тану жұмыстарын әкем сонау студенттік кезеңдерден бастады. Ленинградтың мемлекеттік университетінде студент боп жүргенде де, кейін де ол талай мұрағат, кітапханаларды кезіп жүріп, инемен құдық қазғандай еңбек етіп, Шоқан еңбектерін жинақтаған. Бірде Шоқанға қатысты өткен жиында бір ғалым маған арнайы келіп: «Айналайын, әкең Шоқанды зерттемесе, тамшылатып жинамаса, 5 томдық та болмас еді, біз Уәлихановты білмес те едік, оны танымас та едік», – деп ағынан жарылған еді [18].

Ә. Марғұлан басшылығымен басылып шыққан Ш. Уәлихановтың бес томдық академиялық шығармалар жинағы тамаша ғалымның тұлғасын көз алдына толық келтіреді. Шоқан шығармаларының баспа бетінде түгел шығуы оның талантының жаңа қырларын тани түсуге мүмкіндік береді. Бұған қоса, Әлкей Хақанұлы Марғұланның Шоқан Шыңғысұлына деген, оның мұрасына

деген ықылас-пейілін, сүйіспеншілігін қалың қауым оның «Шоқан және Манас» [19] деп аталатын зерттеу кітабынан тағы да анық көз жеткізді.

Жазушы, географиялық көптеген кітаптардың авторы С.Н. Марков Орта Азияның атақты зерттеушісі Ш. Уәлиханов туралы баяндайтын «Шыңдарға бет алғандар» («Идущие к вершинам») деген тарихи-географиялық повесть жазды. Онда XIX ғасырда Орта Азияны мекендеген халықтар мен тайпалардың өмірі мен тұрмысы, салт-дәстүр, әдет-ғұрпы жазылған және Верный қаласына ерекше тоқталып, оның болашағының үлкен екендігі туралы әңгімелейді. С. Марков өзінің жас ғалым – қазаққа деген сүйіспеншілігін мына өлең жолдарымен білдіреді [20]:

Чужая жизнь безжалостней моей Зовёт меня...

И что мне делать с ней?

Ведь можно лишь рукою Великана

В лазоревой высокогорной мгле

Куском нефрита выбить на скале

Рассказ о гордом подвиге Чокана.

Өлеңнің қазақша мазмұны [21]:

Қыршын кеткен басқа жанның өмірі

Шақырады мені өзіне...

Не істесем екен енді мен жай табу үшін көңілі?

Тек Алыптың қолымен ғана

Жартасына жақұт таудың шыңы асқақ

Шоқанның ерен ерлігі жайлы әңгімені

Асыл тастармен ғана жазуға болады оны растап.

Қазақтың ұлы ойшылы Шоқан Уәлихановтың ғұмыры мен шығармашылығын түбегейлі зерттеп, оның сапарларының ізімен жүріп өткен, өмір сүрген жерлерін арнайы аралаған, соның нәтижесінде бірнеше кітап жазған белгілі қаламгер – Жарылқап Бейсенбаев. Мәселен, өзінің «Жасын-тағдыр жарқылы. Тарихи-ғұмырнамалық хикаят» [22] атты кітабында қазақтың ұлы ғалымы, ағартушы-демократы бітіміне ол ғұмыр кешкен мекендер арқылы көз жіберген. Автор әр мекеннің өткені мен бүгініне, сол орталардағы Шоқан тағдырына тікелей қатысты көптеген жайларға назар аударған. Тарих, архив деректерін пайдалана отырып, ғалым өмірінің бұған дейін мәлімсіз тұстарына барлау жасаған. Сонымен, халқымыздың ұлы перзенттерінің бірі Ш.Уәлихановтың қысқа ғұмырында тындырған тарихи, әлеуметтік, әдеби еңбектерін; халқы, болашақ ұрпағы жайындағы ой-толғаныстарын; парасатты пікірлерін айтудан, жазудан оның замандастары да жалықпаған, шәкірт ұрпағы да ешқашан жалыққан емес, жалықпайды да. Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың ғылыми мұрасы 100 жылдан астам уақыт бойы зерттеліп келеді. Ол туралы жазылған кітаптар өте көп-ақ. Әйтсе де, бұл (Ш. Уәлиханов туралы әдебиеттердің көптігіне қарамастан) оның өмір жолы, ғылыми және қоғамдық қызметі түгелдей зерттелді деген сөз емес. Мысалы, бүгінгі күнге дейін зерттеушілердің қайсысы болса да оның туған жері мен қалай қайтыс болғандығы жөнінде нақты бір тоқтамға келген жоқ. Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық

қозғалысына Шоқанның көзқарасы әлі толық зерттелген жоқ. Ғалымның талай хаттары мен зерттеулері сол күйі таптырар емес. Олардың Ресейдің құпия қоймаларында бүркеліп жатуы да мүмкін. Әрине, талайының ұшты-күйлі жоғалғаны – амалсыз мойындайтын ақиқат. Шоқан мұраларын тәуелсіздік заманы талабы тұрғысынан зерттеу жағына да онша көңіл аударалмай жатқан сияқтымыз. Осының барлығынан шығатын қорытынды – Ш.Уәлихановтың өмір жолы мен қызметіне, шығармашылық мұрасына қатысты зерттеулерге нүкте қою әлі ерте. Сөз соңында айтарымыз, XIX ғасырдың өзінде орыс ғалымдарынан жоғары бағасын алып, «Шығысты зерттеу әлемінің аспанынан аққан жұлдыздай өте шыққан» Шоқан XXI ғасырда да ғылым үшін маңыздылығын мысқалдай да кеміткен жоқ. Өз халқы үшін оның ағартушылығы мен этнографтығы, ауыз әдебиетін жинаған еңбегі тағы бір төбе. Қамшының сабындай аз ғана ғұмырында халқына мол мұра қалдырған Шоқанды қай қырынан да жан-жақты, терең зерттей түсу, аша түсу – бүгінгі және кейінгі ұрпақтың ең қасиетті міндеттерінің бірі болып қала бермек.

Әдебиеттер:

1. Қарасаев Ғ. Ресей зерттеушілері Шоқан Уәлиханов туралы (XIX ғасырдың II жартысы) // Қазақ тарихы, 2009, № 1, Б. 35-37
2. Жолдасбеков М. Асыл арналар: Зерттеулер, мақалалар. – Астана: Күлтегін, 2012, 295 б.
3. Қазақ Совет энциклопедиясы. – 3-т. / Бас ред. М.Қ. Қаратаев. – Алматы: Қазақ Совет энцикл.» Бас ред., 23 б.
4. Веселовский Н.И. Аққан жұлдыз // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. 1-т. / 2-бас. – Алматы: Толағай групп, 2010, Б. 69-71
5. Қазақ Совет энциклопедиясы. 9-т. / Бас ред. М.Қ. Қаратаев. – Алматы: Қазақ Совет энцикл. Бас ред., Б. 321-322
6. Потанин Г.Н. Ш. Уәлиханов туралы өмірбаяндық мәліметтер // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. 5-т. / 2-бас. – Алматы: Толағай групп, 2010, Б. 340-363
7. Г.Н. Потаниннің Н. Веселовскийге жазған хаты (1893 жылғы 3 желтоқсан, Иркутск) // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. – 5-т. / 2-бас. – Алматы: Толағай групп, 2010, Б. 220-221

ШОҚАННЫҢ ӨНЕР МҰРАСЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ

Чанай Айтолқын Жанболатқызы

М. Әуезов атындағы №5 жалпы білім беретін мектебі

Бүкіл саналы ғұмырында: «... өз халқын Еуропа мәдениетіне ұштастыра отырып, оның ұлттық қасиетін сақтап қалуды мақсат еткен» (Ядринцев)

Әммебаб ғалым Шоқанның шығыстанушы, оның ішінде өнер тарихшысы, өнер зерттеушісі ретінде көрінуінде кездейсоқтық жоқ.

«Заманында ғылымға елеулі үлес қосқан» өнертанушы Уалиханов, әсіресе, көркемөнердің кеңістік және әсем, нәзік ырғақты түрлері – сәулет, мүсін, сән және қолөнеріне айрықша маңыз берген. Қазақ жеріндегі сәулетті құрылыстар мен тарихи-археологиялық орындарды зерттеп білу ісін өзекті мәселелердің бірі санағандығы Шоқанның «Арнайы көріп танысуым керек» атты жаднамалық жоспарынан айқын көрінеді.

КСРО Ғылым академиясы Ленинград бөлімі мұрағатының Шоқан қорында сақталған бұл қолжазбалық түпнұсқаға автор мерзімін қоймаған. Алайды, мәтін мазмұнына қарап, Шоқанның генерал Гасфортпен қосылып, Орталық Қазақстан, Тарбағатай, Жетісу өлкелерінде болатын 1855 жылғы алғашқы сапарының алдында, яғни 1853-1854 жылдары жоспарлағандығын байқауға болады.

Шоқан талдауларынан сәулет өнері саласы бойынша жүйелі, терең білімі барлығы әрі Шығыс елдеріне қатысты тарихи материалдарды жете білетіндігі айшықты түрде көрінеді. Мысалы, «Оңтүстік Сібір тайпалары тарихы жайлы мақалаларында» ғалымның: «1254 жылы Людовик IX-ыншының ұйғарымымен монғол ханы Мөңкеге келген Вильгельм Рубруквистің қырғыздардың Қарақорымның солтүстік жағын мекендейтіндігі» – жайлы дерегін келтіруі «Шығыс елдеріне саяхат» атты кітаппен Шоқанның көптеген таныс екендігін білдіретіндігі даусыз. Шоқан мұрасының ішінде архитектуралық сызбалар, сәулетті құрылыстарының жобалары мен жоспарлары немесе күмбездер бейнеленген суреттемелер өте көп. Біз оларға кезеңдік дүниелер деп салғырт қарамай, еліміздің мәдени тарихынан баға жетпес мәлімет беретін тұтас бір дәуірлердің тыныс-тіршілігі деп тануымыз керек тәрізді. Шындығында, солай. Себебі, суретші Шоқанның шығармашылығының күш-қуаты ішкі астарында, яки тарихи – деректемелік тұрғыдағы мәнділігі мен маңыздылығында. Мысалы, «Генерал губернатор үйі» атты картина тек ырғақтылық, бейнелілік немесе көркемдік міндеттерді ғана атқарып тұр ма?! Суретші онда күрделі архитектуралық құрылыстың құрамды бөліктерін дәлме-дәл жеткізуді де шығармашылық негізгі мақсаттың бірі деп білген ғой. Шоқанның осы бағыттағы ізденісі, әсіресе «Ботағай мавзолейінің жобасы мен көлденең кесінділері» атты түрлі түшпен салынған сызба жұмысынан байқалады.

Сәулет өнерінде Шоқан – Қазақстан мен Қырғызстан және Шығыс Түркістанның ежелгі архитектуралық құрылыстарындағы өнер тоғыстығын алғаш байқаған ғалым, яки тікелей құрылыстың өзін, интерьері мен сырт қабырғаларының бай ою-өрнекті тас кірпіштерімен, ішкі еңселерінің нақышты ағаш тақтайшалармен әсемделу жүйесін, ішінара түрлі тақырыптағы суреттермен көркемделетіндігін, кейде тас мүсіндермен табиғи тұтастықта жасалатындығын ең алғаш зерттеп, қағаз бетіне түсіруші, ең бастысы көрген, білген нысандарын ғылыми жүйемен талдап тарқатушы, сәулет өнері ежелгі мұраларының туып- қалыптасуына, сәулет өнерінің белгілі бір халықтық тарихынан немесе жалпы тарихтан алатын орнына

ғылыми мән беруші, ұлттық сәулет өнерінің ежелгі бастауынан өз дәуіріне дейінгі сүрлеу-соқпақтарын тұңғыш рет зерттеп жүйелеуші, яки бір сөзбен айтқанда, қазақ халқы өнертану ілімінің негізін салушы кемеңгер.

Шоқан Орта Азия мен Шығыс халықтарының оның ішінде қазақ пен қырғыздың, қалмақ пен қытайдың, башқұрт пен бұхарлықтардың антропологиялық типін, этникалық ерекшеліктері мен ұлттық белгілерін кереметтей білген әрі оны бейнелі шешен тілмен де, айшықты, ажарлы суретпен де өрнектей алған дарын иесі. Шоқанның қазақтар мен қырғыздар жөнінде қандайлық құнды еңбектер жазып, нені талдап, таратқандығын әңгімелегеннің өзінде Ш.Уалиханов шығармаларында башқұрттар 31, бұхарлықтар 45, қытайлықтар 270 мәрте аталатындығын еске сала кетейік. Уақыт тезінің талқысына толық шыдас берген Шоқанның жоғарыда аталған жұмыстары XIX ғасырда Қазақстан мен Орта Азияға тарихи-этнографиялық және географиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу мақсатымен келген суретшілер В.И. Штенберг, П.М. Кошаров және М.С. Знаменскийдің суреттеріне қарағанда, идеялық-көркемдік тарапынан айтулы дәрежеде жоғары тұр.

Аталған кәсіпқой суретшілер жергілікті халықтың өміріне салғырт қарап, туындыларына айрықша көзге түсетін тұрмыс-салт ерекшелігіне, киім үлгілері мен үй іші жиһазының сыртқы тұрқына ғана баса назар аударса, картиналарға әлеуметтік астар («Ақшомшы», «Жатақ», «Сырымбет ауылына шенеуніктерді қарсы алу»), психологиялық мінездеме беріп, халық мүддесінің жыртысын жыртатын қажетті де келелі, өзекті де өміршең тақырыптарға қалам тартқан. «Сырымбет ауылында шенеуніктерді қарсы алудың» ішкі мазмұндық астары революцияшыл – демократ Т.Г. Шевченконың қазақ жеріндегі әлеуметтік және ұлттық теңсіздікті ашып көрсеткен «Мемлекет жұдырығы» атты еңбегімен, «Жатақ» болса, И.Е. Репиннің орыс халқының ауыр тұрмысын үлкен суреткерлікпен бейнелеген «Волгадағы бурлақтарымен» үндесіп, сабақтасып жатыр. Бұл үндестіктер ұлттық бейнелеу өнерімізге халықтық сипат алып келген әрі «... орыстың реалистік өнерінің басты жетістіктерін қосқан» суретші Шоқанның жарық жұлдызын биіктете түсті.

Тағы бір есте болатын жайт, қазіргі суретшілеріміз көбіне өнердің халықтық және ұлттық сипатынан гөрі колориттік, пластикалық ізденісті жоғары жоғары қойып жүргенін ескерсек, суретші Шоқанның дарындылық қарымының кең-жазиралығын тұспалдау соншалықты қиынға түспеді. Суретші Шоқанды күні бүгінге дейін толық танып, бүкіл бітім-болмысымен жарқыратып көрсете алмауымыздың өзінше себеп-салдары бар.

Біріншіден, ең басты олқылығымыз – бірде - бір өнер зерттеушіміздің Шоқан суреттерінің түпнұсқасымен тікелей таныспай, академиялық басылымның бесінші томына енген полиграфиялық көшірмемен қанағаттануында. Немесе, сонда берілген бағамен шектелуінде болса керек.

Екіншіден, Ә.Х. Марғұлан көтерген бастаманы, яки Шоқанның графикалық мұрасын жинақтау, зерттеу ісінің 1970 жылдардан кейін мүлде қозғаусыз қалуы. Соның салдарынан энциклопедиялық басылымда

Ш.Ш. Уәлихановтың шығармалар жинағының 5 томының ізімен: «... сурет астына өз атын қоймағандықтан, Шоқанның авторлығын анықтау қиын», – деп, немесе топографиялық пейзажды жеке-дара сурет ретінде аталып, әлі мүлде табылмаған суреттерді, мысалы Потанин естеліктерінде айтылатын кадет кезінде салған суреттері: «... корпусстың соңғы курсында қазақ этнографиясын зерттеуге кіріскен Потаниннің дәптеріне құс салып, аң аулау кәсібі құрал-жабдықтарын бейнелейтін суреттері заман этнографиясының құнды құжаттары болып табылады», – деген түсініктемемен бар дүние ретінде бағаланып жүр. Осылайша, ұшқары айтылған пікір немесе картина атының қате берілуі секілді көрініс бүкіл басылымдардан орын алған.

Өнер тарихшысы Шоқан – өнер мұраларына сырттай тон пішпей, тікелей арнайы барып көріп, ой зердесімен таразылап, суретін қағазға түсіріп, ұлттық мәдениеттің жоғын жоқтап, барын бағалап, тарих алдында азаматтық борышын толық өтеп кеткен данышпан.

Әдебиеттер:

1. «Жүз тұңғыш» Жинақ. 1-кітап. Құраст. Бексұлтан Нұржекеұлы – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2005, 320 б.
2. «Шоқанмен қайта кездесу» Өтениязов С. – Алматы: Қазақстан, 1990, 240 б.
3. «Қазақ әдебиетінің тарихы» 5-т. Алматы. ҚАЗАҚПАРАТ, 2006, 555 б.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ – ҚАЗАҚТЫҢ ЖАРЫҚ ЖҰЛДЫЗЫ

Мұстафа Мәдина Фазылбекқызы

Ш. Уәлиханов атындағы №1 жалпы білім беретін мектебі

Ұлы ағартушы - демократ, қазақтың ғұлама ғалымы, шығыстанушы, тарихшы, этнограф, фольклорист Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов қазақ мәдениеті мен әдебиетінің тарихында ерекше орын алады. Аса дарынды қазақ халқының ғалымы және ағартушының өмірі мен қызметі ерекше таң қалдырады. Өзінің қысқа ғана ғұмырында ғылым саласында орасан зор табыстары сол кездегі өзінің орыс достары мен жолдастарын, орыс ғалымдарын таң қалдырудан шаршамады.

XIX ғасырда біздің отандық ғылым үшін Ш. Уәлихановтың мәні ерекше белгілі болғандығы туралы академик Н.И. Веселовский өз мақаласында былай деп жазды: «...Шоқан Уәлиханов шығыстану әлемінің үстінен құйрықты жұлдыздай жарқ ете қалды. Орыстың Шығысты зерттеуші ғалымдарының бәрі де ерекше бір құбылыс деп танып, одан түрік халықтарының дағдыры туралы ұлы және маңызды жаңалықтар ашуды күткен еді. Бірақ Шоқанның мезгілсіз өлімі біздің бұл үмітімізді үзіп кетті». Бұл Шоқанға берілген жоғары баға болып табылады. Белгілі ғалым

және саяхатшы П.П. Семенов-Тянь-Шанский Ш. Уәлихановты «ұлттық аймақтардың ішінде ең оқыған, білімді адамдардың бірі еді» деп өз бағасын берген болатын. Шоқан алғашқы білімді ауыл мектебінен алды, онда арабша жазуға және оқи білуге үйренді.

Қысқа ғана ғұмырында Ш. Уәлиханов Орталық Азия халықтарының тарихына, географиясына, фольклорына және қоғамдық-саяси құрылысына арналған көптеген құнды еңбектер қалдырған. Уәлихановтан қалған мұраның бір бөлігін бейнелеу өнері саласындағы еңбектері құрайды. Ол негізінен портрет, пейзаж және халықтың тұрмыс-салтын бейнелеу жанрымен айналысқан. Одан 150-ге тарта сурет қалған.

Шоқан қазақтар арасында орыс білімін, оның ғылымы мен өнерін таратудың тиімді шаралары үшін күресті. Ол Қазақстанда «нағыз шынайы білімдер» ұясы болатындай мектеп түрлерін ұйымдастыруды талап етті. «Тек ақиқат білім ғана күдіктерден құтылуға жәрдем етіп, өмірмен материалдық әл-ауқатты бағалауға үйретеді», - деді ол.

Халықтық тәрбиенің жаңа жүйесін ойластыра отырып, Шоқан ең алдымен жас өспірімдерді ғылым мен техниканың табыстарымен, дүние жүзі мәдениетінің бай қазынасымен таныстыра алатындай діннен бөлген дүниежүзілік білімдерді енгізуді жақтады. Қоғамдық құбылыстарды ол ағартушылық тұрғыдан түсіндірді. Өз халқын Еуропа мәдениетінен үйренуге прогреске шақырды.

Шоқан арнайы педагогикалық еңбектер жазбаса да, оның қоғамдық және ғылыми еңбектері ағартушылық сипатта болды. Ол білімі мен мәдениеті озық елдерден үлгі-өнеге алуға, әсіресе, орыстың ғылымын, мәдениетінен үйренуге шақырды.

Ол өз елінің оқу-ағартушы мен ғылымын дамыту үшін күресті. Қазақ халқының мәдениет пен экономика саласында артта қалуына қатты қынжыла да қинала ой жіберіп, халық бұқарасын сол азаптан арылту жолында талмастан үлкен жұмыс жүргізді.

Ш. Уәлихановтың орыс-қазақ мәдени-педагогикалық байланысының тарихындағы өшбес еңбегі сол - ол орыстың озат білімі мен ғылымын таратушы, насихаттаушы болды, артта қалушылық пен надандыққа қарсы күресті. Шоқан еңбегінің тағы бір өзіндік өзгешелігі - өз елін орыс жұртшылығына таныстырып, екі халықты жақындастыруға тырысты. Сол халықтардың достығының, бауырластығының және өзара толық түсінушілігінің дамуына жағдай жасауды ойлады. Шоқан балалық шағын әуелі Құсмұрында, содан кейін ата-бабаларының мекені болған Сырымбетте өткізді. Бала Шоқанның рухани жағынан өсуіне әжесі Айғаным үлкен әсер етті. Тумысынан сезімтал, дарынды балаға әжесі білім мен халық даналығының сарқылмас көзі болды. Ол Шоқанға қазақтың ежелгі аңыздары мен хикаяларын қызықты етіп әңгімелеп, күні кеше өзі қатысқан тарихи оқиғаларды еске алып отырды. Халықтың озық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын бойына сіңірген әжесінің жарқын бейнесін Шоқан өмірінің соңына дейін ұмытпай есте сақтады.

Шоқанды ержүрек саяхатшы даңқына бөлеген 1858-1859 жылдары жасаған Қашқар сапары еді. Бұл мейлінше қауіп – қатерге толы сапар болатын. Өйткені қаныпезер қаталдығымен аты шыққан Қашқарияның билеушісі Қожа Уәлихан төре еуропалықтарға сенімсіздік білдіріп, Қашқария еліне келген еуропалықтарды аяусыз жазалап отыратын. Солардың бірі белгілі географ Адольф Шлагингвейт Уәлихан төренің жарлығымен басы кесіліп, қаза болған еді. Оның аянышты өлімі туралы деректі де сол жақтан Шоқан әкелген. Бұл туралы «Егемен Қазақстан» газетінде толық баяндалған. Лагерьлік уақытта сапқа жайы оған топографиялық суретке түсіруге, саперлік және әскери – лабораториялық жұмыстарға, атысқа, қылыштасуға үйретілді. Сөйтіп, Шоқан кадет корпусында дәріс алған пәндері ең алдымен соғыс мақсатында керекті дүниелер еді. Мұның барлаушылар үшін аса қажетті екендігі айтпаса да түсінікті», -дей келе Шоканның барлаушылық қызметіне шолу жасайды. Министрдің арнайы сұранысына сай 1957 жылы II Александр патшаның тікелей мақұлдауымен Қашқарға сапары жүзеге асқанын айтады. Бір жыл ішінде Қашқар сапарының бағыт- бағдары жұмыс жоспары құрылып, оған қатысатын адамдар тізімі жасалынады. Міне, осы сапарға бірден бір лайық жанның бірі Шоқан еді. Ол кезде Қашқарға бару өте қауіпті болатын. Цин әулетінің ішкі саясатына наразы болған жергілікті халықтар көтерілісі Шығыс Түркістанға аян болды. Сондықтан, қалыптасқан тәртіп бойынша Қашқария қақпасы Европа зерттеушілері үшін жабық болды. Орыс офицері түгіл, орыс әкімшілігіне қатысты жандардың ешбірі бұл елдің есігін қаға алмайтын. Осы жайда Қашқарда тұратын бір кемпірдің баласы 30 жыл бұрын Ресейге кетіп, сонда қалып қояды, сонда өледі. Осы оқиғаны өз мақсаттарына ұтымды пайдаланып, Ресейге кеткен қашқар көпесінің Әзімбай атты баласы болып Шоқан Қашқарға аттанады (Шоканның зерттеуші- ғалым ғана емес сонымен қатар барлаушы екенін көрсетеді). Қашқария елінің саяси әрі экономикалық құрылымы, тарихы және этнографиясы бойынша көптеген деректер жинақтайды. Қоқандықтар арқылы Қашқарияның саяси, сауда қайраткерлерімен, мәдени өкілдерімен танысып, Алтышаһардың өткені мен бүгіні туралы құнда деректер алады. Бұл сапары туралы Шоқан «Қашқарияға бару және Алатау тауына қайту жолының суреттемесі» атты еңбегінде баяндайды. Қашқарияға саяхат кезінде жолда шеккен ауыр азап Шоқан денсаулығына әсер етіп, науқасқа ұшырайды. 1859 жылы Петербургке келеді. Орыс ғалымдары оны ержүрек саяхатшы, Орта Азия мен Қазақстанды терең зерттеуші ретінде қарсы алады. Шоқан Азия департаментінің штатына тіркеледі. Бас штабтың әскери – ғылыми комитетінде, Сыртқы істер министрлігінде, орыс география қоғамында қызмет етеді. «Жоңғар очерктері», «Алтышаһардың немесе Қытайдың Нан- Лу провинциясындағы алты қаланың 1858-1859 жылдардағы жай-күйі» еңбектері 1861 жылы «География қоғамының жазбаларында» жарық көреді. Шоқан 1864 жылы генерал Черняев өзі жасақтаған әскери экспедицияға шақырылады. Бұл экспедиция мақсаты Оңтүстік Қазақстанды Ресейге бағындыру болатын. Алайда, патша генералы Черняев әрекетінен халықты бейбіт жолмен қосу емес, керісінше бейбіт елді жазықсыз қанға

бояу, қорқыту арқылы Ресей қол астына енгізуі анық байқалады. Черняев ісіне қарсы болған Шоқан бұл экспедицияны тастап, Верныйға қайта оралады. 1865 жылы қазақ халқының аяулы ұлы, аса көрнекті ғалымы әрі саяхатшысы мезгілсіз дүние салады. Шоқанның қазасы туралы да түрлі әңгімелер айталыды. Соның бірі 2010 жылы «Ана тілі» газетіне жарияланған «Шоқан қазасы кісіден болған ба?» атты Қазақстанның құрметті журналисті Серікбай Алпысұлының мақаласында баяндалады. Шоқан жерленген жер де (бұрынғы Талдықорған облысы, Кербұлақ ауданы Шаңқанай деген жерде), оған қойылған тастағы жазу да бертініректе 1945 жылдары табылған. Алматыдан келген ғалымдар сол жерді қазып, күйген кірпіштен шегенделіп жасалған қабірден офицерлік киіммен жерленген Шоқан мүрдесін табады. Бұл жерде көңіл аударатын жайт- Шоқанның мұсылманша емес, христианша киіммен жерленуі. Патша үкіметіне қанша берілді десе де, Шыңғыс та, Тезек төре де дінінен таймаған адамдар. Ендеше аты әйгілі Тезек төренің күйеу баласы, есімі қазақ жеріне мәшһүр болған Шыңғыс ұлы Шоқанның туған жерге әкелінбей жұмбақ жерленуі Қазақстан Мұсылмандары Діни басқармасының бұрынғы Бас мүфтиі Рәтбек қажы Нысанбайұлының «Исламдық жерлеу рәсімдері» «Дастан баспасы деген кітабында «Шахид өліміне» нақты анықтама берілген. Бұл ажалы кісіден, кездейсоқ апаттан болған мұсылманның өлімі деп қалып кетті.

Әдебиеттер:

1. «Қазақ Совет энциклопедиясы» III том
2. Сыздық Р. «Шоқанның тілтанымдық тұлғасы» Қазақ әдебиеті, 2010

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ МЕН ӨНЕР МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Абенова Асемгуль Нурлыбекқызы
№10 жалпы білім беретін мектебі*

Аз ғана ғұмыр кешседе қазақ тарихында ойып тұрып орын алған айтулы тұлғалардың бірі Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов. Ғалым, этнограф, этнолог, географ, фольклорист, тарихшы, суретші – мұның бәрі Шоқанның бойына біткен қадірменді қасиеттері, елге пайдасын тигізген жұмыстары.

Біз бүгін Шоқанның қазақ әдебиеті мен музыкасына және сурет өнеріне қосқан үлесі туралы аз-кем сөз қозғамақпыз.

Алдымен Шоқанның әдебиетке қосқан үлесін айтар болсақ, Шоқан бала кезінен-ақ аңыз-әңгімелерді, жыр-дастандарды жиі тыңдап, жинақтап жүрген. Ең алғаш «Едіге туралы аңызды» 1842 жылы атақты Арыстанбай ақынның айтуымен жазып алған. Шоқанға дейін әкесі Шыңғыс Уәлиханов Күрлеуіт Жұмағұл ақыннан жазып алған бұл жырды Шоқан, Шыңғыс

Уәлихановтар және Ахмет Жантөрин үшеуі кеңесіп отырып, бұрыннан қолда бар жыр үлгілерін салыстырып ең жақсы деген үлгісін жазып алған. Ғалымның бұл еңбегін профессор П.М.Мелиоранский 1905 жылы Петербургте бастырып шығарған [1].

Шоқан «Едігеден» басқа «Ер Тарғын», «Ер Қосай», «Орақ батыр», «Қобыланды» сияқты жырларды зерттеген. Ел арасынан «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» лиро-эпостық дастанын, «Ер Көкше – Ер Қосай» батырлық жырларын жазып алып, оларды кадет корпусының оқытушысы Н.Ф. Костылецкийге тапсырған. Шоқан жазып алған жырлардың бір бөлігі, тәуелсіздік алғаннан кейінгі шыққан «Бабалар сөзі» көптомдығында жарияланды. Шоқан халық арасындағы түрлі әдебиет үлгілерін жазып алып қана қоймай, оларға қатысты өз тұжырымдарын жеткізіп, арнайы зерттеулер жазып отырған. Оның 1855-56 жылдар шамасында жазған «Қазақ халық поэзиясының формалары» атты зерттеу еңбегі басқасын айтпағанда, қазақ әдебиетіне арналған алғашқы зерттеулердің бірі болғандығыменде құнды.

Ғалымның әдебиет зерттеулері тек қана қазақ халқының мұрасын ғана қамтып қоймай, жалпы түркі халықтарына да ортақ. Мысалы, 1856 жылы қырғыз елінің географиялық жағын зерттеп, Ыстықкөл аймағын картаға түсіру үшін шыққан М.М. Хоментовскийдің экспедициясына қосылған Шоқан қырғыз халқының атақты мұрасы «Манас» жырына назар аударады. Осы сапарда Іле өзенінің басындағы Манас батыр жорық жасады деген ескі қаланың орынын барып көрген Шоқан, кейінірек қырғыз манасшыларынан жырдың негізгі нұсқасын жазып алып, оның «Көкетай ханның асы» деген тарауын орыс тіліне аударған. Жырды алғаш еуропалықтар назарына ұсынып, бүтін бір халықтың мақтанышы болған Манасты елге танытты.

Шоқан өзінің атақты Қашқарияға барған сапарында да ауыз әдебиетінің бірнеше түрлерін және сирек кездесетін тарихи жазбаларды алып қайтқан. Оның арасында «Сұлтан Бұғрахан тарихы», «Тоғылық Темірхан тарихы», «Тазкирия Ходжаган» сияқты құнды жазбалар да бар.

Шоқан өмір сүрген кезең қазақтың дәстүрлі музыка өнерінің нағыз өркендеген, өзінің шырқау шегіне жеткен уақыт еді. Осы шақта туған жаңа әндердің оған дейінгі кезеңдерде кеңінен жайылған жыршылық өнерді ығыстыра бастағанын тоқталып жазған. Бала кезінен Жұмағұл, Арыстан, Шөже секілді атақты ақын-жыраулардың жырлағанын көрген Шоқан қазақтың «Ер Көкше», «Едіге» сияқты эпостық жырлары әрқашанда арнайы әуенмен, әсіресе, қобыздың сүйемелдеуімен айтылатынын жіктеп жазған. Жалпы қазақ поэзиясының музыкамен ұштасатынын алғаш байқаған зерттеушіде осы Шоқан Уәлиханов. Қобыздың орынын домбыра басып, қазақ музыкасына ене бастаған түбірлі өзгерістерді өз көзімен көріп, жазып қалдырған Шоқан қобызбен айтылатын көне эпостық жырлардың қалып бара жатқандығын, атақты Жанақтан кейін қобызбен орындаушылар азайып, қылқобыздың өзі бақсының меншігіне айналып бара жатқандығын қынжыла жазады. Соған қарамастан Шоқан бақсылықты тек біржақты қарастырмай, бақсылар ойынын халықтық музыканың көне түрінің бірі ретінде қарастырып

зерттеген. Ол бақыстардың бойында кездесетін орындаушылық, бишілік, театрлық элементтерді жан-жақты талдап, түсіндіруді көздейді [2].

Шоқанның туысы Қанқожа Уәлихановта өз заманындағы әйгілі қобызшылардың бірі болған. Ғалым Қанқожаның өзіне қобызбен тартып берген күйлерінің тізімінде жасаған. Олар мына күйлер:

1. Тәңір би
2. Байсал Уақ-Сары батырдың сыбызғыда тартқаны.
3. Қанқожаның басқаны.
4. Бағаналы Балақай бақсының сарыны.
5. Суға кетті Ер Қотан.
6. Балбырауын,
7. Ала байрақ.
8. Қызыл қайың.
9. Тарғыл бұқа.
10. Шығыт жібі бес бармақ.
11. Тайлақбайдың сыбызғыдан (тартқан) күйі- «Қыз жылатқандай».
12. Қапыда өткен қарбалас (Айырылысқанда).
13. Баутанның қос баспасы.
14. Ер шегедей еткейсің».

Ғалым бұларға «Қобыздың күйлері, Қанқожа сұлтанның тартқаны» деген анықтама берген. Шоқаның бұл жазбасы туралы академик Әлкей Марғұлан тарқатып жазған [3]. Осы жазбамен бірге Шоқанның «Қазақ музыканттары» деп аталып жүрген суретінде XIX ғасырдың орта шенінде өмір сүрген алты өнерпаздың бейнесі берілген. Оның ішінде Қанқожа Уәлиханов пен Досжан күйшінің суреттері де бар.

Тағы бір қызықты дерек, Шоқан арнайы шақырылған М.Т.Черняевтың Орта Азияны жаулап алуға арналған экспедиция құрамында қазақтың сол тұстағы атақты әншісі Жаяу Мұсада болған. Шоқан осы Жаяу Мұса сияқты өз тұсындағы қазақтың кәсіби музыканттарының шығармашылығымен жақсы таныс болғаны да мәлім. Жалпы Шоқанның бақсылық пен көне жыршылық өнерге қатысты тұжырымдары мәлім болғанымен, оның Жаяу Мұса, Біржан сал, Ақан сері, Тәттімбет секілді қазақтың дәстүрлі музыка өнерінің ірі өкілдерімен арақатынасы әлі де зерттей түсуді қажет етеді.

Шоқанның бай мұрасының біршама бөлігі оның бейнелеу өнері, салған суреттерінен тұрады. Қазіргі уақытта Шоқаннан мұра болып қалған 150-ге жуық сурет бар. 150 сурет дегеніміз оның суретшілігіне маман көзімен қарауға мүмкіндік беретін мұра. Шоқан салған суреттердің бір бөлігі XIX ғасырдың 60-шы жылдары «Всемирная иллюстрация», «Искра», «Русский художественный лист» сынды басылымдарда жарық көрген. Бұлар кез келген суретті шығара беретін арзанқол орта емес, сол тұстағы белгілі, белді басылымдар. Шоқанның салған суреттері негізіген портрет, пейзаж бен этнографиялық көріністер. Ол өзінің күнделіктері мен қолжазбаларын суретпен көркемдеп, көрнекі кескіндемелерімен де толықтырып отырған. Сонымен қатар өз саяхаттарында кездескен тастағы көне жазуларды, ерте

дәуірде салынған бейнелерді көшіріп алған. Бұл ғалымдықты ғана емес, суретшілікті де қажет етеді.

Шоқан Уәлиханов мұрасын жете зерттеп, жетік білген академик Өлкей Марғұлан оның салған суреттерін мынадай жеті топқа бөліп, жіктеген:

1. Жас кезінде салған суреттері;
2. Қазақстан мен Қырғызстан мәдени және археологиялық ескерткіштерінің суреттері;
3. Қазақтардың, қырғыздардың, ұйғырлардың тұрмысы мен салтына қатысты суреттер;
4. Ыстықкөл экспедициясы суреттері;
5. Құлажа сапарынан туған суреттер;
6. Қашқар экспедициясы суреттері;
7. Замандастар портреттері.

Шоқан өз суреттерін көбінесе акварель, майлы бояумен, ал кейде тушь, қалам, сиямен салған. Суретшілік өнерді арнайы оқымасада, Шоқан салған суреттерде кәсіби шеберлерге тән өзіндік қолтаңба байқалады.

Қазақ халқының ұлы перзенті Шоқан Уәлихановтың мұрасы бай, сан салалы болып келеді. Оның мұралары да этнографты, тарихшыны, сәулетші-суретшіні, топограф, географ, ботаник, музыкантты, әдебиетші, өлкетанушыны да қызықтырады, қызықтырып қана қоймай тани білген, зерттеп, зерделей білген адамның кәдесіне жарайды. Біздің бүгінгі сөз етіп отырған деректеріміз Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың әдебиет пен музыкаға, сурет өнеріне қатысты еңбектерінің бір парасы ғана.

Әдебиеттер:

1. Эдиге бий Вариант Ч.Ч. ВАЛИХАНОВА - П.М. МЕЛИОРАНСКОГО Печатается в транслитерации с арабографического текста по изданию: Эдиге // Сказание об Едигее и Тохтамыше. Киргизский текст по рукописи, принадлежавшей Ч.Ч. Валиханову. Издал профессор П.М. Мелиоранский. - СПб., 1905. - Б. 2-24

2. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4 – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985

3. Маргулан А. Х. Очерк жизни и деятельности Ч.Ч. Валиханова // Валиханов Ч.Ч. Собр. соч.: В 5 т. Алма-Ата, 1961

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ

Әмірбекова Сымбат Қайратқызы

III. Уәлиханов атындағы №1 жалпы білім беретін мектебі

Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов – қазақтың ұлы ғалымы, ориенталист, тарихшы, фольклоршы, этнограф, географ, ағартушы. Шоқан ашқан

жаңалықтар мен зерттеулердің нәтижелерін кейінгі ғалымдар өз еңбектері мен зерттеулеріне негіз етіп алатын. Жастарды ғылым жолына үйретуде де Шоқан Уалиханов есімі әрдайым биік орындарды иемденеді. «Халықтың кемеліне келіп, өркендеуі үшін ең алдымен, азаттық пен білім қажет» деп Шоқан Уалихановтың өзі айтқандай жастарға оның мұраларын жеткізіп, сол сияқты энциклопедиялық білім алуға шақыры аса маңызды іс. Қазақтан бой көтерген Шоқан Уалиханов өз халқының мәдени, ғылыми өркендеуін аңсаған ағартушы ұлы ғалымның этнографиялық зерттеулерінің ғылыми дүниедегі орны қандай екенін анықтау және оның шығармаларының этнографиялық тұстарының тарихи деректілігін көрсету жұмыстың өзекті мәселесі болып табылады. Шынында да Шоқан Уалихановтың этнографиялық зерттеулері тарихи ортада қаншалықты құнды екенін көрсету қажеттігі жұмыстың барысында айқындалған. Шоқан Уалиханов жөнінде бірқатар зерттеулер мен шығармалар жарық көрген болатын [1: 143]. Жалпы Шоқанды білуге ұмтылушылық өз заманында-ақ басталды деуге болады. Сондықтан жұмыстың зерттелу дәрежесін кезеңдермен қарастыруға болады.

Замандастары көзқарасы: Ең алдымен Ш. Уәлихановтың өз кезіндегі оның достары мен әріптестері Ф.М. Достоевский, Г.Н. Потанин, Н.М. Ядринцев, К.К. Гутковский, ақын А. Маяков, академик Н.И. Веселовский, П.П. Семенов-Тянь-Шанский, Е.П. Ковалевский т.б. ғалымдар өз естеліктерінде және еңбектерінде Шоқанды өте жоғары бағалап және оның есімі мен шығармаларына құрметпен қарайды, оның замандасы болғанын мақтаныш етеді. Осында Шоқан Уәлиханов білім нәрімен сусындалып ғана қоймай орыстың мәдениеті мен демократиялық көзқарастарымен танысады. Сонымен қатар өлкенің бас басқармасы бойынша Шоқан Уәлихановқа төтенше тапсырмаларды орындайтын офицер қызметі де жүктеледі. Шоқанның жеткен жетістіктері әркім үшін үлкен жеңіс пен марапат [2: 21].

Әдебиеттер:

1. Марғұлан Ә. Ш.Ш.Уәлихановтың өмірі мен қызметінің очеркі шығ. жин. Алматы, 1961
2. Әбуев Қ. Қазақстан тарихының «ақтаңдақ» беттерінен. Алматы: «Қазақстан», 1994

МАЗМҰНЫ

	Калкашев С.Ғ.	Алғы сөз	2
1	<i>Суинбекова Г.Т.</i>	Шоқан мұралары – ұлт тарихы мен ұлт санасына серт	3
2	<i>Рахметова З.М.</i>	Шоқан – әдебиетші ғалым	5
3	<i>Оразов Н.Р.</i>	Шоқан мұрасы – дәуір шежіресі	8
4	<i>Кокышева Ж.М.</i> <i>Ахатова Ә.Ж.</i>	Ұлттық құндылықты ұлықтаған тұлға	11

I СЕКЦИЯ

ШОҚАНТАНУ: ТАРИХ, ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ КЕЛЕШЕГІ

1	<i>Васецкая Л.Е.</i>	Шоқан Уәлиханов мәңгі өшпес жарық жұлдыз	12
2	<i>Қанаи А.Д.</i>	Шоқан мұрасы – дәуір шежіресі	15
3	<i>Айбас Д.А.</i>	Қазақтың маңдайына біткен шоқ жұлдызы – Шоқан Уәлиханов	17
4	<i>Муханбеткалиева Н.С.</i> <i>Мұханбетқали Ж.С.</i>	Шоқантану: тарих, қазіргі жағдайы және келешегі	20

II СЕКЦИЯ

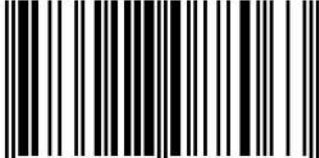
ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЖӘНЕ ШЫҒЫСТАНУ, ТАРИХ ПЕН ЭТНОГРАФИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

1	<i>Сүйіндік А.Қ</i>	Қазақтың жарық жұлдызы – Шоқан Уәлиханов	24
2	<i>Елдос А.Н.</i>	Ш. Уәлиханов еңбектеріндегі этнографиялық зерттеулер	26
3	<i>Сәбит А.М.</i>	Шоқан Уәлиханов және шығыстану, тарих пен этнография мәселелері	32
4	<i>Кәрім Г.И.</i>	Шоқан Уәлихановтың географиялық ерлігі	34
5	<i>Тоқболат Г.Қ.</i>	Шоқан Уәлиханов – қазақтың жарық жұлдызы	36
6	<i>Ташебаева И.Т.</i>	Шоқан Уәлиханов және шығыстану, тарих пен этнография мәселелері	39
7	<i>Кошанова Г.Б.</i> <i>Жапарова И.Б.</i>	Шоқан – барлаушы офицер	41
8	<i>Нугыманов Ж.И.</i>	Шоқан еңбектеріндегі кездесетін географиялық атауларының түсініктемелері	45
9	<i>Хамзина Ж.К.</i>	Ш. Уәлиханов – шығыстың шам-шырағы	49

ІІІ СЕКЦИЯ
ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ МЕН
ӨНЕР МӘСЕЛЕЛЕРІ

1	<i>Мәрден А.Б.</i>	Шоқан Уәлиханов және оның сурет өнерімен байланысы	53
2	<i>Омарова Г.З.</i>	Шоқан мұрасы – ұрпаққа мұра	55
3	<i>Тұрысбек Н.Д.</i>	Ұлт жанашырын толғандырған әдебиет	62
4	<i>Жухина М.М.</i>	Қазақтың ұлы ғалымы – Ш. Уәлиханов	65
5	<i>Мәлік Б.А.</i>	Шоқан – ғалым, Шоқан – суретші	67
6	<i>Сағынған Д.А.</i>	Шоқан мұрасы – ұрпаққа мұра	70
7	<i>Султанова П.Е.</i>	Ш. Уәлиханов – әдебиеттану ғылымының	72
	<i>Ауезбеков Е.Т.</i>	негізін салушы	
8	<i>Егімбай С.</i>	Шоқан мұрасы – ұрпаққа мұра	75
9	<i>Чанай А.Ж.</i>	Шоқанның өнер мұрасының тағдыры	79
10	<i>Мұстафа М.Ф.</i>	Шоқан Уәлиханов – қазақтың жарық жұлдызы	82
11	<i>Абенова А.Н.</i>	Шоқан Уәлиханов және филология мен өнер мәселелері	85
12	<i>Әмірбекова С.Қ.</i>	Шоқан Уәлиханов	88

ISBN 978-601-80880-6-3

9 786018 088063